

Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie

<https://hdl.handle.net/1874/451895>

C. E. SCHABING

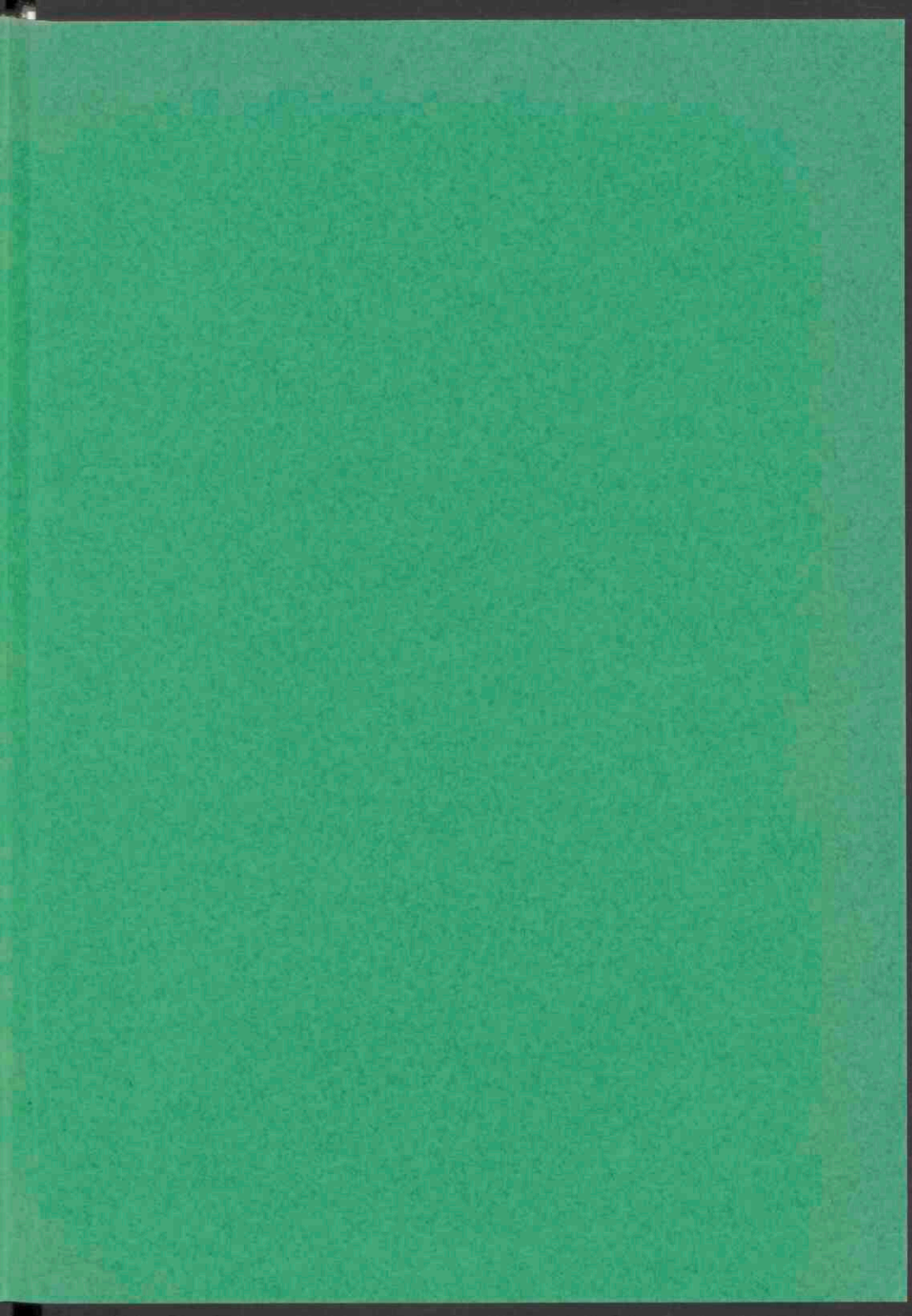
Ts oct 6892¹⁴

**VERZUILINGSTENDENTIES
IN DE
OUD-KATHOLIEKE KERK VAN NEDERLAND
1870 - 1940**

¹⁴
Ts. oct.
6892L
U.B.O.

Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie nr. 14 - 1985

the 1990s, the number of people in the world who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

There are a number of reasons why the world's population is increasing so rapidly. One of the main reasons is that the number of children born to each woman has increased. This is due to a number of factors, including the fact that women are now having children at a younger age, and that they are having more children.

Another reason why the world's population is increasing so rapidly is that the number of people who are surviving to old age has increased. This is due to a number of factors, including the fact that people are now living longer, and that there are now more people in the world who are over 65 years of age.

There are a number of other reasons why the world's population is increasing so rapidly. One of the main reasons is that the number of people who are migrating to other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are looking for better opportunities elsewhere.

Another reason why the world's population is increasing so rapidly is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

There are a number of other reasons why the world's population is increasing so rapidly. One of the main reasons is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

Another reason why the world's population is increasing so rapidly is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

There are a number of other reasons why the world's population is increasing so rapidly. One of the main reasons is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

Another reason why the world's population is increasing so rapidly is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

There are a number of other reasons why the world's population is increasing so rapidly. One of the main reasons is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

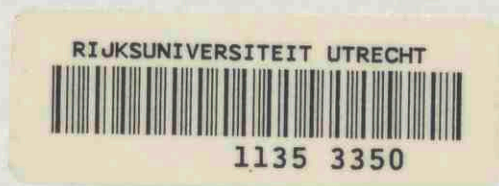
Another reason why the world's population is increasing so rapidly is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

There are a number of other reasons why the world's population is increasing so rapidly. One of the main reasons is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

Another reason why the world's population is increasing so rapidly is that the number of people who are being born in other parts of the world has increased. This is due to a number of factors, including the fact that there are now more people who are being born in other parts of the world.

lep. W
Is oct 6892¹⁴
C. E. SCHABING

VERZUILINGSTENDENTIES
IN DE
OUD-KATHOLIEKE KERK VAN NEDERLAND, 1870-1940

Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie nr. 14 - 1985.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
1. Inleiding	4
2. De Oud-Katholieke kerk van Nederland	8
3. 1870-1925: staats-katholieken	11
4. Kentering	19
5. Studie en praktijk I	28
6. Studie en praktijk II	32
7. De herder en zijn kudde	40
8. De gehoorzaamheid van de kudde Conclusie	43
Bijlage 1. Overzicht van het oud-katholiek verenigingsleven in de jaren dertig	51
Bijlage 2. Beknopte biografie van B.A. van Kleef, E. Lagerwey en C.G. van Riel	53
Bijlage 3. Getalsmatig overzicht van de oud-katholieke kerk, 1869-1930:	
Staat 1: Absolute cijfers volgens de volkstellingen	56
Staat 2: Zielental der Oud-Katholieke gemeenten naar de volkstellingen	57
Geraadpleegde bronnen	58
Noten	63

VOORWOORD

Met mijn onderzoek naar verzuilingstendenties in de oud-katholieke kerk en onder oud-katholieken wil ik een vooral op de praktisch gerichte bijdrage leveren aan de bestudering van verzuiling in Nederland. Dat betekende gesprekken met oud-katholieken, onderzoek in archieven en tijdschriften en het gebruik van het medium film. Deze gesprekken zijn waardevol geweest, al moet ik erkennen dat hier nog veel onontgonnen mogelijkheden zijn. Mogelijk kunnen hier, eventueel op lokaal niveau, nog verdere navorsingen verricht worden.

Op archiefgebied heb ik dankzij de zeer ruime medewerking uitgebreid onderzoek kunnen verrichten. Degenen, die mij hierbij en bij andere werkzaamheden zo voortreffelijk hebben geholpen, en ik denk dan vooral aan de heren F. Smit, IJmuiden, en P. Kolk, Heiloo, wil ik hartelijk danken. De heer J. Talsma wil ik ook bedanken voor zijn begeleiding en belangstelling tijdens het schrijven van deze scriptie.

I. INLEIDING

Bij mijn onderzoek naar verzuilingstendenties onder de oud-katholieke bevolking van Nederland is gebleken dat de verhouding tussen de oud-katholieke kerk en de staat, of kerk en maatschappij in de loop der jaren een belangrijke wijziging heeft ondergaan. Deze verandering is van grote invloed gebleken op de houding van een aantal oud-katholieken ten opzichte van onder andere verzuiling. Waarom is juist deze verhouding kerk - staat en kerk - maatschappij zo belangrijk? Dit hangt samen met de in de jaren zeventig van de negentiende eeuw steeds sterker wordende neiging van (ultramontaanse) rooms-katholieken en anti-revolutionairen, om de staat in zijn toenmalige toestand af te wijzen. De liberale staat werd beschouwd als een erfenis van de Franse revolutie, die voor het christendom geen plaats kende, of op zijn minst de oude christelijke staat had ondermijnd. De anti-revolutionair G. Groen van Prinsterer verwoordde als een der eersten deze gedachte, daarin later enthousiast bijgestaan door Abraham Kuyper. Vooral Kuyper heeft eraan gewerkt om de Nederlandse staat weer een christelijk karakter te geven, of, waar dat niet mogelijk was, christelijke alternatieven te bieden voor openbare of neutrale voorzieningen. Bij die alternatieven werd geen aspect van het maatschappelijk leven uit het oog verloren:

"Geen duimbreed is er op heel 't erf van ons menselijk leven, waarvan Christus, die ons aller Soeverein is, niet roept: 'Mijn!'" 1).

En binnen dit eigen wereldje waren naar analogie van Kuypers slagzin 'soevereiniteit in eigen kring' de anti-revolutionairen eigen baas 2).

De rooms-katholieken zochten aanvankelijk steun bij, en verleenden steun aan de moderne liberale staat. Van de vijanden van de liberale staat (Groen!) hadden zij niets te verwachten en het was de moderne staat, die ze de vrijheid bracht en het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie mogelijk had gemaakt. In 1848 was voor het rooms-katholieke blad De Tijd iedere werkelijke liberaal voor katholieken verkiesbaar en het was 't beste

"Indien op het terrein der staatkunde de godsdienst geheel terzijde kan worden gelaten....." 3).

Toch komt rond 1860-1870 aan de goede verhouding tussen rooms-katholieken en liberalen een eind. De eenwording van Italië, de erkenning van de nieuwe staat (1861) en de opheffing van het Nederlandse gezantschap bij de paus (1871) geschieden met instemming of steun van de liberalen maar werden veroordeeld door de rooms-katholieken. Het is echter vooral de gewijzigde opstelling van de rooms-katholieken ten aanzien van het onderwijs, die de kampen definitief scheidt. Konden in de jaren vijftig van de vorige eeuw katholieke kamerleden nog een lans breken voor het openbaar onderwijs en de taak van de staat daarbij, elf jaar later zouden de rooms-katholieken, in navolging van de encycliek Quanta Cura van paus Pius IX, de rol van de staat in het onderwijs afwijzen en kiezen voor de bijzondere school 4). Van een terughoudende opstelling van de kerk ten opzichte van de maatschappij is geen sprake meer, wat de rooms-katholieke voorman H.J.A.M. Schaepman omstreeks deze tijd enthousiast doet schrijven:

"De Kerk dringt onverbiddeijk in alle levenssferen".

In de ogen van Schaepman was voor staat en overheid het belijden van de katholieke godsdienst de hoogste weldaad 5). De rooms-katholieken konden er niet omheen: zij moesten zich, in samenwerking met de anti-revolutionairen, intensiever gaan bezighouden met de staatspolitiek, om hun visie op de onderwijskwestie te kunnen effectueren.

Wat is het verband tussen deze ontwikkelingen (binnen de rooms-katholieke kerk) en de oud-katholieke kerk? Om dat aan te tonen moeten we over de landsgrens kijken, richting Duitsland, Zwitserland en Italië. In dat laatste land had Pius IX in 1870 op het Vaticaan Concilie zijn onfeilbaarheid ex cathedra afgekondigd. Rooms-Katholieken moesten, onvoorwaardelijk, het gezag van de paus volgen, niet alleen in geestelijke maar ook in wereldlijke zaken. Deze afkondiging leidde vanzelfsprekend tot reacties, binnen en buiten de kerk. In Duitsland vond Bismarck er aanleiding in om zijn 'Kulturkampf' tegen de rooms-katholieke

kerk te ontketenen, in Zwitserland, met zijn oude democratische traditie rees verzet tegen de monarchale aspiraties van de paus en kwam het onder andere tot een rechtstreeks treffen tussen een kantonregering en een bisschop. Binnen de rooms-katholieke kerken in beide landen liepen de bezwaren tegen de (politieke) aanmatiging van de paus zo hoog op, dat geestelijken de kerk de rug toekeerden en, met verwijzing naar de oude (katholieke) kerk, overgingen tot oprichting van eigen oud-katholieke kerken. Al vrij snel werd contact gezocht met de Nederlandse oud-katholieken en bleek, dat de drie oud-katholieke kerken op één lijn zaten: afwijzing van de aanspraak van de paus op absoluut geestelijk en wereldlijk gezag en herstel van de katholieke kerk in de oude vorm waren de belangrijkste punten van overeenstemming. Dit vond zijn bezegeling in de 'Unie van Utrecht', 24 september 1889, waarbij de drie kerken tot samenwerking besloten.

Gevolg van dit alles was, dat bij de oud-katholieken in Nederland duidelijker uiting werd gegeven aan de afkeer van de roomse priesterheerschappij, die door de ultramontanen zou zijn geïnspireerd. Politiek vonden de oud-katholieken steun bij de liberalen, die vanzelfsprekend ook de aanspraken van de (rooms-katholieke) kerk op de staatsvoering afwezen 6).

Mijn onderzoek is er vooral op gericht om na te gaan of er van verzuildheid binnen de oud-katholieke gemeenschap in Nederland sprake is. Zo ja, wanneer en hoe manifesteerde dit verschijnsel zich dan, en zijn er oorzaken aan te tonen? Zo nee, wat naar de mening van oud-katholieken waarmee ik contact heb gehad, het geval was 7), zijn er dan redenen, waarom juist zij niet verzuilden? Ook de mogelijkheid van een geleidelijke of gedeeltelijke ontwikkeling moet natuurlijk worden nagegaan.

Bij het onderzoek ben ik uitgegaan van de definities, die J.C.H. Blom geeft van verzuildheid en verzuiling, namelijk:

"...de mate waarin mensen hun sociaal-culturele en politieke activiteiten bewust verrichten en kunnen verrichten in eigen levensbeschouwelijke kring. Verzuiling is dan het proces dat de mate van verzuildheid vergroot....."

Zuilen zijn volgens Blom bevolkingsgroepen, waarvan de leden

een belangrijk deel der eerder genoemde activiteiten bewust binnen eigen kring verrichten en de organisaties die daartoe mogelijkheden bieden 8). Gezien de uiteenlopende opvattingen over deze begrippen en de moeilijkheden die het oplevert om een algemeen aanvaardbare omschrijving te vinden, ga ik te werk met deze omschrijvingen 9). Bij de bestudering van het verschijnsel verzuiling komt een aantal thema's regelmatig naar voren. Blom noemt er enkele 10), en na vooronderzoek is mij gebleken, dat het nuttig is, om ook bij de studie naar verzuilingstendenties onder oud-katholieken, 'toetsstenen' of normen aan te leggen, waarmee die relatie nauwkeuriger kan worden bepaald. Een nadeel hiervan is, dat niet alle aspecten van verzuiling aan bod kunnen komen. Ik heb echter het vertrouwen, dat met de door mij gekozen 'toetsstenen' of thema's een duidelijker beeld over de oud-katholieke kerk en deze materie te geven is. Deze keuze is ook bepaald door het praktische feit, dat juist hierover materiaal voorhanden is. De thema's die aan bod zullen komen zijn: onderwijs, media, politiek, organisatie- en verenigingsleven, sociale opstelling, de verhouding oud-katholieken en rooms-katholieken/protestanten en tenslotte de invloed van de oud-katholieke elite.

Vanzelfsprekend is dit geen keurslijf en zal ik mij ook met andere zaken bezig houden. Een kort overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de oud-katholieke kerk gaat vooraf.

2. DE OUD-KATHOLIEKE KERK VAN NEDERLAND

Een juiste ontstaansdatum te noemen van de oud-katholieke kerk van Nederland is een moeilijke aangelegenheid. Is de verkiezing in 1723 van een aartsbisschop van Utrecht, buiten Rome om, als begin van de zelfstandigheid te beschouwen, of is de schorsing van bisschop Petrus Codde (1702) al het beginpunt? Misschien kan zelfs verdedigd worden, dat de rooms-katholieke kerk is afgedwaald van de oorspronkelijke katholieke kerk, die aan lokale en nationale kerken meer ruimte overliet voor een eigen beleid. In zijn omvangrijke werk over de oud-katholieke kerk geeft Urs. Küry argumenten die deze stelling aannemelijk lijken te maken. Hij noemt wezenskenmerken van de oude kerk, zoals het bisschopsambt, de synode, de rijkskerk en het principe van de zelfstandige landskerken, die geen ruimte lieten voor centralistische primaatsaanspraken van de bisschop van Rome 1). Degenen, die deze aanspraken toch wilden realiseren, grepen volgens Küry (bewust of onbewust) naar fictie en vervalsing, om hun doelen te bereiken. Daarmee dreigde het ideaal van de oude kerk verloren te gaan 2).

Tegen deze ingrijpende verandering kwam al spoedig verzet, van binnen en buiten de kerk. Genoemd mogen worden de conciliaire beweging (vijftiende eeuw), het gallicanisme en jansenisme (zestiende en zeventiende eeuw) en de kerk van Utrecht, de latere oud-katholieke kerk van Nederland 3).

Dit verzet tegen Rome was juist in Nederland fel vanwege de bijzondere positie van de katholieken na de reformatie. Het bestuur over hun kerk was in handen gesteld van de in 1622 opgerichte Congregatie de Propaganda Fide. Nederland werd missiegebied, onder leiding van apostolische vicarissen, aangesteld door de paus. De Congregatie wilde het gegroeide zelfbewustzijn van de Hollandse geestelijkheid niet erkennen en benoemde en ontsloeg bisschoppen naar willekeur. De schorsing en definitieve afzetting (1704) van Petrus Codde, apostolisch vicaris van de Hollandse Zending, leidde dan ook tot een fel protest

van de seculiere clerus in Nederland. Beide partijen namen steeds hardere standpunten in, uitlopend op de verkiezing in 1723 van Cornelis Steenoven tot aartsbisschop van Utrecht, zonder toestemming van Rome ! Na zijn wijding in 1724 door een Franse missie-bisschop werd de ban over hem uitgesproken, waarmee de breuk tussen de kerk van Utrecht en Rome een feit was 4). Medeoorzaak van de breuk was het verschil in visie tussen Rome en een deel der Nederlandse geestelijkheid aangaande het episcopalisme. Dit laatste komt neer op de opvatting, dat de kerk van beneden naar boven toe is opgebouwd, vanuit de gelovigen. Het fundament van de kerk berust niet bij één centraal punt (de paus), maar bij de lokale kerk, waarbij de eenheid zich manifesteert door de band tussen de bisschoppen. De paus heeft in deze visie wel een voorrangspositie onder de bisschoppen, maar geen absoluut gezag. In 1723 bracht een deel der Nederlandse katholieken deze denkbeelden in praktijk 5).

Het ging overigens om een klein deel der gelovigen. De grote massa en (vooral) de reguliere geestelijken bleven de paus trouw, zodat de oud-bisschoppelijke cleresie, zoals men de kerk noemde, slechts steunde op een klein aantal volgelingen, vooral in het westen en midden van het land.

Tenslotte was van belang, dat ook de Staten van Holland niet onwelgevallig tegen deze ontwikkelingen aankeken. Nog altijd bevreesd voor Rome en de Jezuïeten en wellicht geïnspireerd door het gallicanisme, namen zij een positieve houding in tegenover de cleresie. Dit was voldoende om de verkiezing en wijding van Steenoven mogelijk te maken. Oud-Katholieken werden na 1723 ook wel staats-katholieken genoemd, in tegenstelling tot de rooms-katholieken! 6). Een bijnaam die ze vooral later (zij het om andere redenen) met recht konden dragen. Naast de aartsbisschop van Utrecht werden ook oud-katholieke bisschoppen voor Haarlem en Deventer gewijd (respectievelijk 1742 en 1758).

In de loop van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw ondernamen beide partijen nog pogingen om de eenheid te herstellen 7), maar vanaf 1853 werd de kloof lang-

zamerhand onoverbrugbaar. Een aantal stappen van rooms-katholieke zijde streek de oud-katholieken tegen de haren in. Het herstel van de roomsehierarchie in Nederland betekende een slag in het gezicht van de oud-katholieke kerk, die opeens naast de (aarts-)bisschoppen van Utrecht en Haarlem rooms-katholieke collega's zag verschijnen. Het bezwaar richtte zich vooral tegen de benoemingsprocedure, waarbij de bisschoppen niet voortkwamen uit de lokale kerk, maar van boven af waren geplaatst 8). Ook de afkondiging van het dogma der onbevleete ontvangenis van de maagd Maria (1854), waartegen de oud-katholieke kerk principiële bezwaren had, droeg niet bij tot ontspanning tussen Rome en Utrecht 9). De grote scheiding der geesten zou zich echter tussen 1870 en 1889 voltrekken.

3. 1870 - 1925: STAATS - KATHOLIEKEN

De jaren 1868-1871 vormen het begin van de verwijdering tussen rooms-katholieken en oud-katholieken in hun houding ten aanzien van de plaats van de kerk in de maatschappij. Dat hier uitdrukkelijk de rooms-katholieken genoemd worden en geen andere afzonderlijke bevolkingsgroep in Nederland hangt samen met de bijzondere verhouding tussen de beide katholieke groeperingen. In deze tijd zetten de oud-katholieken zich steeds heftiger af tegen de lijn van de paus en de rooms-katholieke kerk op diverse gebieden. Dat verzet inspireerde de oud-katholieken om daar waar de rooms-katholieken (en andere bevolkingsgroepen) de neiging vertoonden om te verzuilen, juist een tegengestelde koers te varen. Dat gebeurde niet kritiekloos, in de geest van: 'wij, de oud-katholieken, doen zo, omdat zij, de roomsen en anderen, zus doen'. Nee, de koers werd zorgvuldig uitgezet en onderbouwd met argumenten, zoals bijvoorbeeld op onderwijsgebied.

In 1868 kondigden de Nederlandse rooms-katholieke bisschoppen een mandement af, waarbij ze de openbare (neutrale) school, als vijandig aan de kerk, afwezen. De inspiratie hiervoor putten zij uit de encycliek Quanta Cura van paus Pius IX en de Syllabus Errorum (1864). In hun afwijzing van de openbare school stonden de bisschoppen niet alleen; al vóór deze tijd spraken de anti-revolutionairen (met name Abraham Kuyper) zich in deze geest uit en het duurde dan ook niet lang eer beide groepen zich verenigden tégen de liberale onderwijswetgeving en vóór de bijzondere school. De liberalen hadden bezwaar tegen het beschikbaar stellen van overheidsgeld voor de bijzondere school, omdat het wereldlijke gezag dienstbaar gemaakt zou worden aan de kerkelijke macht. De voorstanders van subsidiëring van de bijzondere school meenden echter, dat de ondersteuning hun goed recht was: zij betaalden tenslotte toch ook mee aan de openbare school ! Om hun stem kracht bij te zetten dienden ze een petitionnement in, ondertekend door 469.000 Nederlanders, waarbij koning Willem III verzocht werd de lager

onderwijswet van Kappeyne niet te ondertekenen. 164.000 van de ondertekenaars waren katholiek, rooms-katholiek wel te verstaan, want over het algemeen hielden de oud-katholieken er een andere mening op na 1).

Er was overigens in de negentiende eeuw wel oud-katholiek onderwijs, zij het op kleine schaal. In Amersfoort het oud-katholiek seminarie en in Utrecht dag- en avondonderwijs, op rekening van de Oude Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer (ORKA). Deze school was uitsluitend toegankelijk voor oud-katholieke kinderen; toelating van een protestants kind werd afgewezen, omdat de school een sektenschool was, waarop om verschillende redenen geen kinderen van een ander geloof werden toegelaten ! In verband met de beperkte accommodatie besloot de aalmoezenierskamer in 1891 de school op te heffen en gingen de kinderen naar stadsscholen 2). De bestaansredenen van de oud-katholieke naai- en breischooltjes in Utrecht moet vooral gezocht worden in de behoefte om kinderen, die openbare, protestantse of rooms-katholieke scholen bezochten, niet te veel te laten vervreemden van de eigen oud-katholieke achtergrond 3).

In het algemeen wezen oud-katholieken op praktische en principiële gronden (die soms in elkaar overliefen) bijzonder onderwijs af. Kijken we naar het principiële aspect, dan zien we vier hoofdbezwaren van oud-katholieke zijde aangevoerd tegen het bijzonder onderwijs. In een artikel in De Oud-Katholiek, getiteld 'Openbare of bijzondere school', richt de redactie zich in 1905 tegen de inhoud van de bijzondere school, in het bijzonder tegen de onverdraagzaamheid, die de kinderen daar wordt bijgebracht. Aangezien er geen oud-katholieke scholen zijn, lijkt het de redactie het beste de kinderen naar de openbare school te sturen. Ouders en pastoors moesten dan maar voor de godsdienstige opvoeding zorg dragen 4). Andere bezwaren tegen de inhoud komen naar voren in 1920, naar aanleiding van de komst van een rooms-katholieke universiteit (te eenzijdig) 5) en meer uitgebreid in een artikel in Geloof en Leven. De schrijver stelt hierin, dat de meerderheid der oud-katholieken tegen het bijzonder onderwijs is, niet omdat alles wat van de staat komt goed is, maar omdat er op bijzondere scholen

"....te veel rozenkransjes gebeden worden, en omdat op de school met den Bijbel te veel ge-
zalfd en gepсалmodieerd (!) wordt...."

De openbare school heeft het nadeel dat het geloof er langzamerhand verdwenen is, welk verlies thuis niet wordt goedge-
maakt. Toch acht de schrijver een bijzondere school in oud-
katholieke geest niet gewenst, maar zou hij een oud-katholieke
geest in het openbaar onderwijs een zegen vinden 6).

Twee andere bezwaren tegen het bijzonder onderwijs komen naar
voren naar aanleiding van een afwijzend artikel in De Oud-
Katholiek over het neutrale onderwijs, overgenomen uit de
(Protestantse) Rotterdamse Kerkbode. Dit stuk leidde tot re-
acties van lezers, die de vrijheid bedreigd voelden. Eén van
hen, G. Bollebakker, noemde als grootste bezwaar tegen de
strekking van het artikel de verbrokkeling door sektenschool-
tjes en pleitte voor één volksschool, waarop alle kinderen,
zonder onderscheid des geloofs, onderwijs kunnen genieten. Hij
verwees bovendien naar het oud-katholiek congres te Wenen,
waar de stelling werd gehuldigd, dat het maatschappelijk on-
derwijs aan de staat behoort 7).

Op dit laatste sluit een vierde bezwaar aan tegen het bijzon-
der onderwijs, namelijk betreffende de taakverdeling tussen
kerk en staat ten aanzien van het onderwijs. Naar aanleiding
van een encycliek van paus Pius XI (1929), waarin gesteld werd,
dat de opvoeding van de jeugd aan de kerk toekomt en de kerk
hier voorrang geniet boven gezin en staat, volgde een artikel
in De Oud-Katholiek over de christelijke opvoeding van de
jeugd. Daarin ging de schrijver accoord met de opvatting dat
het kind niet de staat toebehoort, maar wees hij de gedachte
af, dat de kerk in deze in de plaats van de staat werd ge-
steld. Hij was het dan ook oneens met de aanval op de neutrale
school, een mening overigens, die rond deze tijd niet meer al-
gemeen werd aanvaard door een deel der oud-katholieken 8).

Ook op andere gebieden voerde de oud-katholieke kerk in de
periode tot circa 1925 de scheiding tussen kerk en staat door.
Zo volgde op de vraag, of de kerk over de sociale kwestie be-
slist, een ontkennend antwoord. Met verwijzing naar de uit-

spraak van Christus, dat zijn rijk niet van deze wereld is, distantieerde de oud-katholieke kerk zich van deze 'Kulturfragen' en schoof de verantwoordelijkheid door naar de overheid. Een oplossing van deze kwestie zou door bemoeienis van de kerk (zoals de rooms-katholieke kerk voorstond) alleen maar bemoeilijkt worden 9).

Dat wil overigens niet zeggen, dat de oud-katholieke kerk zich in deze tijd niet met sociale zaken bezig hield. Integendeel, de oud-katholieke kerk voelde het als een plicht het sociale gevoel aan te wakkeren en hulp te bieden waar nodig. Maar dat gebeurde steeds in een traditionele vorm (bedeling, zorg voor wezen en bejaarden, kerstgaven enzovoorts) en onder de uitdrukkelijke mededeling, dat de betrokkenen zich niet met politiek bemoeiden.

Van bijvoorbeeld de oud-katholieke werkliedenverenigingen te Rotterdam en Utrecht vernemen we niet veel meer dan zeer vrijblijvende activiteiten en, in een oproep om lid te worden, de nadrukkelijke garantie, dat zij zich niet op politiek terrein zullen begeven. In tegenstelling tot rooms-katholieke organisaties op dit gebied, die gezien kunnen worden als onderdeel van pogingen om het maatschappelijk leven te bezielen met oorspronkelijke ideeën, waren de oud-katholieke werkliedenverenigingen vooral bedoeld om pas te hulp te schieten, als de overheidsvoorzieningen te kort schoten 10).

Bij de oud-katholieke media zien we een zelfde beeld: géen politiek. Daarin was de redactie van het belangrijkste blad, De Oud-Katholiek, duidelijk, want al in het eerste nummer van de eerste jaargang (1885) werd een breed belangstellingsgebied aangekondigd, waarin de politiek echter zou ontbreken. Daarvoor bestonden, naar mening van de redactie, genoeg andere bladen en tijdschriften. In het tweede nummer werd dit standpunt genuanceerd, maar in het algemeen kan worden gesteld, dat de redactie zich verre van politiek(-e uitspraken) hield, of het moest gaan om de 'verwerpelijke bemoeizucht' van rooms-katholieken met staatszaken 11). In 1929 nog verdedigt een redactielid, naar aanleiding van een ingezonden brief over de aanstaande Tweede Kamerverkiezingen, dat De Oud-Katholiek een

godsdienstig blad is, dat buiten een bepaalde richting staat. Stengerechtigden moeten die partij steunen, die, naar eigen politieke overtuiging, op de beste wijze het algemeen landsbelang behartigt. Dit ontlokt kritiek (van onbekende zijde), namelijk, dat de redactie te zwak in haar antwoord is geweest. Evangelische beginselen zouden, aldus de anti-revolutionaire criticus, ook op het gebied der politiek de enig geldende maatstaf moeten zijn. Waarop de redactie haar stellingname herhaalt: koppeling van het christelijk geloof aan een bepaalde politieke partij keuren wij beslist af. Een houding, waarin, zoals we nog zullen zien, aanzienlijke verandering zou komen 12).

Met verwijzing naar het begrip verzuimdheid ligt de vraag voor de hand of de oud-katholieke tijdschriften bedoeld waren voor de verslaggeving voor eigen kring van oud-katholieke sociaal-culturele activiteiten (van politieke activiteit was in deze tijd natuurlijk geen sprake), of zelfs om het lezen van andere - niet oud-katholieke bladen - overbodig te maken. Een eensluidend antwoord is niet mogelijk. Het laatste zou betekenen, dat De Oud-Katholiek dagelijks zou moeten verschijnen en dat was financieel niet haalbaar. Wat het eerste betreft werd herhaaldelijk, bij de oprichting, bij het duizendste nummer en bij de samenvoeging van De Oud-Katholiek met het blad Geloof en Leven, gewezen op de taak van het blad voor lezers binnen en buiten de kerk en de algemene en oecumenische gerichtheid. Een zekere propagandistische strekking kan bepaalde bladen niet ontzegd worden 13).

Anderzijds besteedde de redactie uitgebreid aandacht aan oud-katholieke gebeurtenissen en genoten de berichten over het oud-katholieke verenigingsleven en de familieadvertenties bij het grote publiek de meeste aandacht 14). Toch mag die behoefte aan exclusieve oud-katholieke berichtgeving niet overschat worden, zeker in deze periode niet, maar ook later niet. Onderzoek naar de haalbaarheid van oud-katholieke radio-uitzendingen (eventueel in samenwerking met de VPRO), in 1927 en later, wees uit, dat de belangstelling gering was en dat het episcopaat, naar zijn mening gevraagd, de oud-katholieke kerk niet wilde betrekken in de 'etherstrijd'. Een opmerkelijke uitspraak in een tijd (1934), dat

de oud-katholieken op tal van gebieden wèl in het strijdperk traden 15).

Tenslotte werpen we nog een blik op het oud-katholieke verenigingsleven. Opvallend is het grote aantal verenigingen, instellingen, commissies, fondsen enzovoorts, dat bijvoorbeeld in 1930 ruim honderd bedroeg op 10.182 oud-katholieken (zie bijlage 1). Deze verenigingen waren actief op religieus, sociaal, cultureel en economisch gebied.

Bij de verenigingen valt, in deze periode, een overeenkomst op met de oud-katholieke media. Ook hier kan, gezien de doelen, een tweedeling worden gemaakt. Enerzijds naar verenigingen, bestemd om de oud-katholieke gedachte levend te houden onder de oud-katholieken zelf en uit te dragen naar andersdenkenden (zoals bijvoorbeeld 'Cor Unum et Anima Una', de uitgeefster van De Oud-Katholiek tot 1920, de 'Internationale O.K. Vereeniging tot Onderlinge Hulp' en de vereniging 'De Oud-Katholieke Pers').

Anderzijds waren er verenigingen met het doel de band tussen oud-katholieken te behouden en te verstevigen. De versterking van die band was vooral nodig, omdat de oud-katholieken verspreid woonden over 208 plaatsen in het hele land en er slechts 23 gemeenten waren met één of meer parochies (1930). Om al die mensen te bereiken was een zeer fijnmazig vangnet van verenigingen nodig 16).

Conclusie.

Het mag duidelijk zijn, dat de gebeurtenissen in de rooms-katholieke kerk, rond 1870, van grote invloed zijn geweest op de oud-katholieke kerk, in Nederland en daarbuiten. De nieuwe koers, op het gebied van de kerk, de staat, de school en tal van andere gebieden van het maatschappelijk leven, uitgestippeld door paus Pius IX, had onder andere tot gevolg, dat de rooms-katholieken in Nederland van partner ruilden. De liberalen waren uit de gratie en een nieuwe samenwerking (niet altijd even hecht) met de anti-revolutionairen kondigde zich aan 17). Het streven van beide groepen naar meer invloed op het staatsgebeuren nam duidelijker vormen aan, waarbij vooral

te denken valt aan Kuypers' woorden, dat geen aspect van het menselijk leven buiten Christus' invloed ligt, en de enthousiaste constatering van Schaepman, dat de kerk onverbiddelijk doordringt in alle levenssferen 18). Al in 1888 leidde dat tot een samenwerking in het kabinet Mackay, dat, voor het vroegtijdig viel, de achterstand in de schoolstrijd wist om te buigen naar een meer gelijkwaardige positie voor het bijzonder onderwijs 19).

Deze ontwikkelingen hebben de oud-katholieken niet onverschillig gelaten. Bleef (enkele uitzonderingen daargelaten) het verzet van de oud-katholieken tegen roomse aanvallen op het oude geloof zwak, met de komst van aartsbisschop Loos in 1858 kwam daar verandering in. Hij wist de oud-katholieken in Nederland weer te inspireren, maar dat zou misschien van tijdelijke aard geweest zijn, als niet tegelijkertijd in Duitsland en Zwitserland de strijd tegen Rome was ontbrand. Gesteund door het enthousiasme, waarmee de Duitse en Zwitserse oud-katholieken ten strijde trokken tegen de pretenties van de rooms-katholieke kerk op geestelijk en maatschappelijk gebied, groeide het zelfbewustzijn van hun geloofsgenoten in Nederland 20). Deze opleving manifesteerde zich vanaf de jaren tachtig op een flink aantal gebieden van het maatschappelijk leven. Kwaadwillenden zouden van nabootsing kunnen spreken, sympathisanten hadden het over hedendaagse monumenten van oud-katholieke durf en aanpakken op het gebied der christelijke en maatschappelijke weldadigheid, de oud-katholieke maatschappij als kopie van de 'groote maatschappij', of zeiden, trots en zelfbewust, dat wat de rooms-katholieken en protestanten op verenigingsgebied konden, de oud-katholieken ook konden 21). Alleen met dit grote verschil, dat de oud-katholieken in deze periode niet de bedoeling hadden met hun verenigingen een alternatief te bieden voor de bestaande overheidsinstellingen, of om in een zelfgenoegzaam isolement te verkeren, zoals bij protestanten en rooms/katholieken kon worden gezien 22). De oud-katholieken wilden juist uit het 'besloten hofje' treden 23) en de Nederlanders (en anderen) kennis laten maken met de oud-katholieke gedachte. Niet voor niets werden verenigingen opgericht met als doel 'het bevorderen van het oud-katholi-

cisme' (Cor Unum et Anima Una), 'het bevorderen der oud-katholieke beweging overal en in alle landen zonder onderscheid' (Internationale Oud-Katholieke Vereeniging tot Onderlinge Hulp, 1904) en gaf de vereniging 'Petrus Buys' een propagandabladd (1910-1920) en vlugschriften uit.

Een tweede belangrijk doel van het oud-katholiek verenigingsleven was het versterken van de band tussen geloofsgenoten onderling. Ook hiervoor werden speciaal verenigingen opgericht, zoals de Bond van Vereenigingen van Jonge Oud-Katholieken in Nederland (BJOK, 1921), de studentenvereniging 'Batavia' (1894), een bureau voor oud-katholieke diasporaverzorging (1918) en de Bond van Oud-Katholieke Vrouwenvereenigingen (1927) 24).

De bemoeienis van kerkgenootschappen met het onderwijs en de sociale kwestie, kon rekenen op felle kritiek van oud-katholieke zijde. De staat en niet de kerk, moest in de oud-katholieke visie een oplossing brengen, dit alles verantwoord onder regelmatige aanhaling van Christus: 'Mijn rijk is van deze wereld niet', of bijbelteksten van gelijke strekking 25). Deze opstelling heeft tot gevolg gehad, dat de oud-katholieke bevolkingsgroep in de periode, begrensd door het Vaticaan's Concilie van 1870 en de oecumenische conferentie te Stockholm van 1925* niet voldoet aan de omschrijving van een zuil in wording. Er was bij de oud-katholieken geen behoefte aan het verrichten van politieke activiteiten in eigen levensbeschouwelijke kring. Voor sociaal-culturele activiteiten werd, om principiële en praktische redenen, grotendeels verwezen naar de overheid.

* zie pagina 23

4. KENTERING

Niet iedereen binnen de oud-katholieke kerk is het in de periode tussen 1870 en 1925 eens geweest met de oud-katholieke opvatting, dat kerk en staat twee gescheiden werelden vormen. Een enkele keer bereikte dit afwijkende geluid de oud-katholieke media, zoals in de artikelenserie 'Uit onze samenleving', waarin de schrijver het staatsbestuur zonder godsdienst beschrijft als een lijk, goed om geleid te worden, maar niet om te leiden. De kracht en het gezag van de kerk zouden in alle delen van het leven moeten uitgaan, waarna de schrijver van leer trekt tegen ongelovige ambtenaren en dito onderwijzers, om tenslotte op te roepen:

"De kerk, ook onze kerk, heeft tot plicht (...) om haar stempel te drukken op alles." 1)

Sporadisch zijn soortgelijke geluiden in De Oud-Katholiek of elders te vinden, waarbij soms protestantse invloed op bestuurlijke zaken werd geprezen, maar het rooms-katholieke optreden in de politiek en het maatschappelijk leven op afkeuring kon rekenen 2).

Ook na 1925 hielden de oud-katholieken nog vast aan hun afwijzing van de vermenging van kerk- en staatsbelang, of hun afkeer van het politieke bedrijf 3). Zij zouden echter vaker dan voorheen geconfronteerd worden met andere meningen. Ontwikkelingen binnen en buiten de oud-katholieke kerk in de periode van circa 1925 tot 1934 lieten de kerk namelijk niet onberoerd en hadden onder andere tot gevolg, dat een deel der oud-katholieken zich ging bezinnen op de houdbaarheid van diverse oud-katholieke standpunten. Voor het onderzoek naar verzuimdheid en de oud-katholieke kerk is vooral van belang de herbezinning op het zo vaak aangehaalde 'Mijn rijk is van deze wereld niet'. Binnen een tijdvak van ongeveer tien jaar zouden enkele oud-katholieken een nieuwe weg inslaan op het gebied van onderwijs, media, verenigingsleven, politieke visie en sociale kwestie, dit alles onder invloed van een grondig veranderde mening over de verhouding kerk en staat en kerk en maatschappij. Aan de hand van een overzicht van die ontwikke-

lingen wordt duidelijk hoe die veranderingen teweeg zijn gebracht.

Binnen de kerk zijn het vooral de activiteiten van het 'driemanschap' Van Kleef, Lagerwey en Van Riel geweest, die tot veranderingen leidden. In hoeverre zij beïnvloed zijn door de gebeurtenissen buiten de oud-katholieke kerk, of met oorspronkelijke ideeën kwamen, is moeilijk na te gaan. Wel is duidelijk, dat zij een groot aandeel hebben gehad in de ontwikkelingen binnen de oud-katholieke kerk.

Cornelis Gerardus van Riel (1886-1939), zie bijlage 2), pastoor van de Petrus en Pauluskerk te Amsterdam van 1911 tot 1939 en hoogleraar kerkgeschiedenis aan het oud-katholiek seminarie van 1925 tot 1939, verkondigde al ruim voor 1925, en ook daarna, als zijn mening, dat kerk en maatschappij niet los van elkaar gezien konden worden. In 1913 antwoordde hij op een vergadering van de Rotterdamse oud-katholieke werkliedenvereniging bevestigend op de vraag of een christen socialist kon zijn. Weliswaar geen politiek socialist, maar wel een zuiver socialist, die zich richt op verbetering van de maatschappij volgens Christus' voorbeeld 4). Ook later, in diverse artikelenreeksen over onder andere de taak van de kerk in de vredesbeweging (Van Riel was fel anti-militarist), trok hij ten aanval tegen het onderdrukkend absolutisme van de staat en pleitte hij voor doordrenking van alle aspecten van het leven op aarde met godsdienst 5). De opvatting, dat de kerk alleen religieus actief mocht zijn, verwierp Van Riel als een achterhaalde achttiende-negentiende eeuwse gedachte 6).

De visie van Van Riel vond al vroeg bijval van Bastiaan Abraham van Kleef (1889-1965), zie bijlage 2), pastoor van onder andere Messkirch en Sauldorf in het Duitse Baden (1919-1923), Zaandam, de Johannes en Willibrorduskerk te Amsterdam (1922-1926) en Egmond aan Zee (1926-1938) en president/docent van het seminarie te Amersfoort. Van Kleef is naar mijn mening de belangrijkste pleitbezorger van de nieuwe koers, zowel op de voorgrond, als achter de schermen. Er is vrijwel geen oud-katholieke vereniging, commissie of instelling te noemen, waarop Van Kleef geen invloed had, hetzij als

bestuurslid of initiator, hetzij van buiten af. Bovendien was hij als (hoofd-)redacteur of anderszins actief in bladen als De Oud-Katholiek, Geloof en leven, Bondsleven en het Internationale Kirchliche Zeitschrift te Bern. Zijn gave als spreker en debater, zijn ambities, werklust en capaciteiten als leider maakten dat het woord van Van Kleef, binnen en buiten de kerk (Van Kleef was enkele jaren raadslid en wethouder/locoburgemeester te Egmond aan Zee), moeilijk gemist kon worden. Wat hield de visie van Van Kleef in, aangaande de plaats van de kerk in de maatschappij? Van Kleef was, net als Van Riel, van mening, dat de visie van de oud-katholieke kerk over de scheiding van kerk en staat aan herziening toe was. Hij wees op het verschijnsel, dat de kerk de ogen sloot voor het falen van het maatschappelijk stelsel op sociaal gebied; een ernstige fout van de kerk, een fout, die zich wreekte door terugloop van het aantal oud-katholieken. Echter ..... er kwam bezinning, vooral na de oecumenische conferentie van Stockholm in 1925, waardoor de (oud-katholieke) kerk beter bewust raakte van haar sociaal-economische taak in de moderne tijd 7).

Van Kleef pleitte ook voor een duidelijke stellingname van de kerk op politiek gebied. Hij beschouwde de neutrale houding van het geestelijk gezag als een groot gevaar voor de oud-katholieke kerk en voor de jeugd in het bijzonder 8). Het zal dus niet verwonderen, dat juist Van Kleef de oprichting en werkzaamheden van oud-katholieke kiesverenigingen in Egmond aan Zee en Velsen (Ijmuiden) steunde. Hield hij zich in 1931 nog enigzins op de vlakte aangaande de koers van die verenigingen, in 1935 maakte hij duidelijk, dat trouw aan het oud-katholieke beginsel nodig was, in een tijd, dat sociaal-democraten en communisten de kerk omver wilden werpen 9).

Zijn belangrijkste bijdrage aan de verzuiling van de oud-katholieke kerk is gelegen in de initiatieven, die hij ontplooidde voor de oprichting van het Oud-Katholiek Verbond van Vakvereenigingen (OKVV). Daarop kom ik elders terug 10).

Net als B.A. van Kleef had pastoor, later bisschop Engelbertus Lagerwey (1880-1959), zie bijlage 2) een grote sociale belangstelling en een afkeer van de terughoudendheid van de oud-katholieke kerk op sociaal en politiek gebied. De opvatting van

de redactie van De Oud-Katholiek, dat het blad een godsdienstig blad is, dat zich niet met politiek wil bemoeien, noemde Lagerwey 'oudliberalistisch' en vond hij in 1848 thuishoren. Hij wees, om zijn overtuiging kracht bij te zetten, op het leed van de ouders, die hun kinderen naar godsvijandige of materialistische partijen zagen afglijden en verweet de redactie te handelen alsof kerk en maatschappij twee gescheiden werelden zijn 11). Ook in zijn boek over de leer en het leven van de oud-katholieke kerk van Nederland komt regelmatig kritiek naar voren over deze scheiding tussen kerk en maatschappij 12).

Van Kleef, Van Riel en Lagerwey waren alle drie vlot met de pen en begenadigd spreker en het was dan ook niet verwonderlijk, dat ze regelmatig schreven en geciteerd werden in De Oud-Katholiek en elders. Hun opvattingen over de plaats van de oud-katholieke kerk in de maatschappij zouden echter in het luchtledige zijn blijven hangen, of in ieder geval minder weerklank hebben gekregen, als niet tegelijkertijd een aantal invloeden van buiten de kerk was opgetreden. Wat waren die ontwikkelingen, die tot verandering binnen de oud-katholieke kerk hebben geleid ?

In 'Verzuiling in Nederland' geeft Blom enkele algemene processen aan, die bepalend zijn geweest voor het karakter van de 20e eeuwse Nederlandse samenleving. Hij noemt, in willekeurige volgorde, demografische, economische, sociale, politieke en kerkelijk-godsdienstige ontwikkelingen, veranderingen op gebied van communicatie, levenswijze en levenshouding, participatie in het openbare leven en differentiatie in Nederland 13). Deze algemene processen hebben hun sporen ook in de oud-katholieke kerk achter gelaten, en verdienen zodoende aandacht. Gezien hun omvang echter, heb ik gemeend mij te moeten beperken tot enkele ontwikkelingen, die meer in het bijzonder van invloed op de oud-katholieke kerk zijn geweest, binnen en buiten Nederland.

Als eerste wil ik de oecumenische conferentie van 1925 te Stockholm noemen, onder leiding van de Lutherse aartsbisschop N. Söderblom, met als thema de belichting van sociale, maat-

schappelijke en politieke problemen vanuit christelijk standpunt. De Oud-Katholiek besteedde uitgebreid aandacht aan de in Stockholm uitgezonden boodschap om het evangelie in alle levenssferen toe te passen - industriële, maatschappelijke, politieke en internationale- en de beantwoording van Christus' oproep 'volg mij'.

Onder invloed van het 'Gods wil geschiede op aarde als in de hemel' zou iedere christen zijn overtuiging moeten toepassen op het dagelijkse leven. Tenslotte werden alle kerken opgeroepen om te delen in de afkeer van de oorlog 14).

Vooraf de laatste oproep maakte grote indruk, zo vlak na de eerste wereldoorlog, en kreeg (overigens ook vóór 1925, denk aan Van Riel) uitgebreid aandacht binnen de oud-katholieke kerk 15). Die aandacht leidde er ook toe, dat oud-katholieken niet langer afzijdig wilden blijven, maar actieve bemoeienis van de kerk met het vredeswerk wensten 16).

Een tweede belangrijk aspect van de conferentie over praktisch christendom, betrof de verhouding tussen de kerk en het sociale leven. Hieraan was in de oud-katholieke kerk lang weinig aandacht besteed. Niet alleen de in het vorige hoofdstuk gesignaleerde afwijzing van de 'roomse bemoeizucht' met de maatschappij was hiervan de oorzaak. De angst om voor rood, of socialist te worden uitgemaakt weerhield ook mensen om zich met deze materie bezig te houden 17). De conferentie van Stockholm maakte deze kwestie niet alleen bespreekbaar, maar betekende ook een grote steun voor het 'driemanschap' door de algemene bijval van alle vertegenwoordigde kerken voor de opvatting dat zij óók een belangrijke taak in de maatschappij hadden. Deze, in ieder geval voor het merendeel der oud-katholieken, nieuwe visie vond enige jaren voor de economische crisis van 1929 meer aanhang en kon na 1929 ook in praktijk gebracht worden. Een tak van de economie, die namelijk bijzonder zwaar werd getroffen door de crisis, was de visserij en uitgerekend in deze bedrijfstak waren veel oud-katholieken werkzaam. Dit hing samen met de oorspronkelijke functie van Egmond aan Zee als vissersplaats, een functie die, na de opening van het Noordzeekanaal in 1876, was overgegaan op IJmuiden.

Aangezien in 1930 ongeveer 35 procent van de Nederlandse oud-katholieke bevolking in Egmond aan Zee en IJmuiden woonde en in het algemeen de oud-katholieke kerk een arbeiderskerk was, werd er een zwaar beroep gedaan op de kerkelijke liefdadigheid. Ook in andere gemeenten met grote concentraties oud-katholieken werd een beroep gedaan op de armenzorg voor ondersteuning, zij het in veel geringere mate 18). De omstandigheden, waaronder veel (werkeloze) oud-katholieke arbeiders moesten leven, vormden de aanleiding om de idealen van Stockholm ook in de oud-katholieke kerk in praktijk te brengen. Zo wees de voorzitter van het Oud-Katholiek Ondersteuningsfonds (OKOF), C.A. Mittelbeck, op de jaarvergaderingen van 1931 en 1932 op de crisis en malaise en op de remedie van het praktisch christendom, waarbij:

"De kerken moeten trachten haar invloed op het geestelijke, sociale en politieke leven uit te breiden...." 19)

De oud-katholieke kerk werd lid van de 'Raad van Nederlandse kerken voor praktisch Christendom', en besprak op conferenties van die raad zaken als de invloed van het moderne verzekeringswezen op de kerkelijke barmhartigheid. Een christen zou zich niet langer bij maatschappelijke misstanden mogen neerleggen, maar moest meewerken om de gevolgen van dergelijke problemen op te lossen, aldus pastoor Th. Moleman in 1931 op een lezing over 'christendom en maatschappij' 21). Een aanzienlijk verschil met de opvatting van de redactie van De Oud-Katholiek, dat naar middeleeuwse begrippen de kerk zich met de sociale vraagstukken bezig houdt, maar daarvoor nu (dat wil zeggen 1903) zou moeten verwijzen naar de staat 22).

Ook een derde ontwikkeling is van grote invloed gebleken op de oud-katholieke kerk, namelijk de terugloop van het aantal oud-katholieken en de terugloop in het oud-katholiek verenigingsleven.

Deze ontwikkeling werd het eerst voelbaar in het verenigingsleven en wel in het bijzonder bij de jongerenverenigingen en het OKOF. Die terugloop uitte zich in een daling van het leden-tal en van het bezoek aan vergaderingen. Van Riel waarschuwde

reeds in 1915 voor de terugloop van vele oud-katholieken, het wankelend geloof en de ondergang in de 'stroom des levens', die voornamelijk jongeren van hun godsdienst vervreemde en tot socialisme voerde 23). Het besluit in 1916 tot oprichting van het blad Geloof en Leven (een initiatief van B.A. van Kleef) had als aanleiding de te geringe belangstelling van jongeren voor het kerkelijk leven 24). De vergrote aandacht voor de jongeren had succes: het ledental van de BJOK, gedaald van 472 in 1913 tot 431 in 1915, steeg in 1918 tot 659. In 1918 werd ook achteruitgang bij het OKOF gesignaleerd, waarvoor verschillende oorzaken en oplossingen werden aangedragen. Eén van de voorstellen was het samenvoegen van alle oud-katholieke bladen in één weekblad. Dit voorstel leidde tot de oprichting van de vereniging 'De Oud-Katholieke Pers', vanaf 1920 uitgeefster van De Oud-Katholiek 25). De rust keerde weer, tot zich rond 1925 een nieuwe inzinking in het verenigingsleven manifesteerde bij de BJOK en het OKOF. Bij alle bij de BJOK aangesloten jongerenverenigingen liep het ledental terug, in totaal van 932 in 1924 tot 858 in 1927 26). Bij het OKOF werd een onheilspellende achteruitgang geconstateerd van het aantal bijeenkomsten en bezoekers van de plaatselijke afdelingen. In 1920 waren 1334 oud-katholieken lid en in 1927 nog slechts 1111. Als belangrijke oorzaak van de ledendaling bij het OKOF werd de instelling van de synode (1918) en de gemeentevergadering genoemd. Het OKOF zou hierdoor niet langer het forum van de kerk zijn en meer het karakter van geldschieter en organisator van ledenavonden hebben gekregen. De teruggang van het OKOF, de belangrijkste vereniging, en van de BJOK verontrustte de gemoederen zeer (27).

Nog verontrustender was de daling van het aantal oud-katholieken in Nederland. Deze terugloop, geconstateerd na de volkstelling van 1930, kwam min of meer onverwacht. Na de volkstelling van 1909 stemden de cijfers nog tot dankbaarheid en werd groei verwacht. Wel werd erkend, dat niet alle cijfers tot vreugde aanleiding gaven, maar met de nodige aandacht zou verbetering moeten optreden 28). In 1918 plaatste de redactie van Geloof en Leven nog een kanttekening bij een artikel uit De

Protestant, waarin van een in ledental langzaam maar zeker achteruitgaand oud-katholieke kerk werd gesproken. De redactie verklaarde dat de achteruitgang geschiedenis was en dat er nu beslist van vooruitgang sprake moest zijn 29).

De bekendmaking en bestudering van de cijfers van de volkstelling van 1930 wees echter uit, dat al in 1920 het aantal oud-katholieken, na een jarenlange relatieve stijging ten opzichte van de gehele Nederlandse bevolking, terugliep en dat in 1930 die terugloop zich ook in absolute cijfers manifesteerde. Dit was overigens een verschijnsel, dat zich in meer of mindere mate, ook bij andere kerkgenootschappen voordeed. De afdeling Rotterdam van het OKOF diende naar aanleiding van de cijfers in 1930 een voorstel in om een commissie in het leven te roepen, die een nauwkeurig onderzoek in moest stellen naar het ledental van de oud-katholieke kerk. Die commissie kwam er, maar vroeg op de jaarvergadering van het OKOF in 1932 om opheffing, waarbij naar de geringe medewerking van de geestelijken werd verwezen 30). Pas in 1933 zagen meer oud-katholieken de ernst van de situatie in. In een brief aan bisschop Van Vlijmen, schreef Franciscus Kenninck, aartsbisschop van Utrecht, dat hij nogal geschrokken was van de cijfers van de volkstelling. Hij vatte het zo ernstig op ("Dat is onze doodsklok!"), dat de situatie onderzocht moest worden 31). Hij erkende daarmee de waarde van het onderzoek, dat rond die tijd op gang kwam. Op de jaarvergadering van het OKOF werd een motie van de afdeling Hilversum aangenomen, luidend:

"De Algemene Vergadering van het Oud-Katholiek Ondersteuningsfonds, bijeen te Leiden op 30 Mei 1933, is van mening, dat een onderzoek gewenscht is naar den voor- of achteruitgang onzer kerkelijke gemeenten. Zij spreekt daarbij den wensch uit, dat, indien uit dit onderzoek mocht blijken, dat achteruitgang in aantal plaats heeft, een onderzoek moge plaats hebben naar de oorzaken hiervan, en dat middelen mogen worden beraamd om dezen teruggang te stuiten en te veranderen in bloei." 32)

De commissie bestond uit de volgende leden: Th.H.A. Guntenaar (namens het OKOF); de pastoors E. Lagerwey, voorzitter en B.A. van Kleef (namens de Vereeniging van dienstdoende gees-

telijken in respectievelijk het aartsbisdom Utrecht en het bisdom Haarlem; mevrouw J.L. van der Steen-van der Steen (Bond van Oud-Katholieke Vrouwenverenigingen in Nederland); J.Z. Kerkhoff (BJOK) en de secretaris van het hoofdbestuur van het OKOF, A.J. van de Ven, als secretaris 33).

De commissie kwam vier keer bijeen en mocht rekenen op de volle steun van het episcopaat en de synodale raad. De medewerking van de geestelijken en van anderen liet soms wel te wensen over door slecht bijgehouden administraties, maar mischien ook uit onwil wegens, of verzet tegen het noemen van namen in het eerste motievoorstel van de afdeling Hilversum 34). Dat mocht niet verhinderen, dat de onderzoekscommissie in haar 'Studie van de commissie tot onderzoek naar den voor- of achteruitgang van de gemeenten der oud-katholieke kerk in Nederland' ('Studie') tot belangrijke conclusies kwam. Conclusies, die op hun beurt weer grote gevolgen voor de oud-katholieke kerk zouden hebben.

5. STUDIE EN PRAKTIJK I

Als diepste oorzaak van de teruggang noemde de onderzoekscommissie in haar 'Studie' de veranderde mentaliteit der mensen, die zich niet laat dwingen. De commissie verwees hiermee naar een eerdere conclusie, namelijk, dat het kerkelijk leven een wijziging had ondergaan, die parallel liep met de verandering in de algemene geestesgesteldheid, zoals die zich vooral na de wereldoorlog had voorgedaan 1). Gelukkig heeft de commissie deze nogal abstracte uitspraak voorzien van meer concrete voorbeelden en middelen tot verbetering van de kwalen. Zo constateerde de commissie een verband tussen het teruglopend zielen-tal en de geboortevermindering, als gevolg van kunstmatige geboortenbeperking. De commissie ging niet verder op dit probleem in, maar achtte een uitspraak van het kerkelijk gezag op dit punt gewenst 2).

Afval van gelovigen aan andere kerken of atheïsme viel uit de beschikbare gegevens moeilijk af te leiden, maar de commissie hield die mogelijkheid wel open. Als eventuele oorzaken werden de voorschriften voor gemengde huwelijken en de diaspora genoemd 3). In dit verband wees de commissie ook op het gevaar van het oecumenisch streven, dat het gevaar meebracht, dat mensen onverschillig tegenover het waardevolle van de eigen kerk kwamen te staan 4).

Naast organisatorische problemen, die een nadelige invloed op het ledental der kerk hadden (zoals gebrekkig huis- en parochie-bezoek door pastoors respectievelijk bisschoppen en een falende synode en gemeentevergadering), sneed de commissie enkele zaken aan, die uitgebreide aandacht verdienen. De commissie meende namelijk, dat bepaalde (lees: socialistische en 'moderne') politieke partijen en vakbonden een ongunstige invloed op het kerkelijk leven uitoefenden. Ook op dit punt zou het kerkelijk gezag een duidelijke beslissing moeten nemen, want:

"De tijden, waarin men meende, dat kerk en politiek niets met elkander hebben uit te staan, zijn voorbij"

De commissie achtte de oprichting van een eigen Oud-Katholieke partij of een stemadvies niet nodig, maar vond een waarschuwing tegen verkeerd handelen van bepaalde groepen wel op zijn plaats.

Daarmee doelde de commissie op partijen en vakbonden, die zich tegen de kerk keerden en op zondag vergaderingen uitschreven 5). Hiermee samenhangend werd de negatieve invloed van de openbare school genoemd. De school zou zich meer naar de kerk moeten richten, zo meende de commissie 6).

Tenslotte besteedde de commissie nog aandacht aan het oud-katholiek verenigingsleven. Over het grote aantal verenigingen werd niet positief geoordeeld en centralisatie zou uitkomst moeten bieden. Bovendien was, volgens de commissie, hun invloed op het kerkelijk leven niet altijd even gunstig en dreigde het gevaar, dat de vereniging de plaats van de kerk innam, vooral bij de jongeren. Ook hier beval de commissie aan, dat het kerkgezag (de bisschoppen) meer invloed zou moeten uitoefenen, bijvoorbeeld door de eis van goedkeuring vooraf aan oud-katholieke verenigingen 7).

Samenvattend beschouw ik de volgende aanbevelingen tot verbetering van groot belang:

1. meer invloed van het kerkelijk gezag op het maatschappelijk leven, hetzij via de pers, hetzij door kerkelijke gezaghebbers in de gemeentelijke bijeenkomsten;
2. strengere uitoefening van het bisschoppelijk gezag;
3. beginselvastheid tegenover het oecumenisch streven;
4. de wenselijkheid van uitspraken op het gebied van:
  - a. geboortenbeperking en
  - b. het aangesloten zijn bij bepaalde politieke partijen en vakbonden;
5. betere regeling van het verenigingsleven 8).

De reeds eerder genoemde ontwikkelingen binnen en buiten de oud-katholieke kerk en de conclusies van de onderzoekscommissie zijn niet zonder gevolgen gebleken voor mate waarin oud-katholieken hun sociaal-culturele en politieke activiteiten binnen eigen kring konden verrichten. Als we over de periode van circa 1925 tot 1934 de 'toetsstenen' de revue laten passeren, dan valt op dat, de een meer, de ander minder, veranderingen ondergaan en de oud-katholieke gemeenschap een meer verzuild karakter geven.

Ten aanzien van het onderwijs waren de meningen verdeeld. Zo stelde A.J. van den Bergh, hoogleraar aan het seminarie, in 1927 op een afdelingsvergadering van het OKOF voor om in grotere oud-katholieke gemeenten eigen lagere scholen op te richten. Dit voorstel ontlokte een debat tussen voor- en tegenstanders en was hierna nog geregeld onderwerp van gesprek en debat in diverse afdelingen van het OKOF. In 1930 ontmoette een soortgelijk voorstel op een OKOF-vergadering bijval en tegenstand en uiteindelijk is het niet tot vorming van oud-katholiek lager onderwijs gekomen 9). Dat daarbij de afwijzing van rooms-katholiek beleid op dit gebied een rol heeft gespeeld, lijkt waarschijnlijk. Een aanval op de neutrale of gemengde school in de encycliek van paus Pius XI werd in 1930 nog afgewezen, al was er enig begrip voor bepaalde in die encycliek vermelde standpunten 10). Ondanks alle bezwaren tegen de openbare school en 'het bewind van rode onderwijzers' bleven de activiteiten beperkt tot de oprichting van een zondagsschool in IJmuiden en de exploitatie van een oud-katholieke bewaarschool in Egmond aan Zee, een

"....in onze kringen ongewone tak van kerkelijken arbeid ....."12).

De eerste pogingen om tot oud-katholieke radio-uitzendingen te komen en eventueel zelfs tot oprichting van een eigen oud-katholieke radiovereniging, kwamen, niet onverwachts, onder invloed van B.A. van Kleef tot stand. Hij bond, na overleg met ds. Spelberg (VPRO), in de Synodale Raad zelf de kat de bel aan. Enige ingezonden brieven in De Oud-Katholiek en Bondsleven leken op enthousiasme in bredere kring te wijzen, maar na onderzoek bleek, zoals eerder vermeld, het enthousiasme zeer gering. Ook in 1933, 1934 en 1935 bleek de behoefte aan radio-uitzendingen in eigen kring gering 13).

De verslaggeving over oud-katholieke activiteiten door middel van de pers was reeds eerder van de grond gekomen, maar hier bleven veranderingen niet uit. In 1929 verdedigde een redactielid van De Oud-Katholiek nog de scheiding tussen religieuze en politieke overtuiging en de vrijheid voor oud-katholieken om zelf hun politieke keuze te bepalen 14). Ruim drie jaar

later bleek uit een uitgebreide briefwisseling tussen lezers en de redactie, dat er een andere koers gevaren werd*. De redactie keerde zich onomwonden tegen bepaalde politieke partijen, in het bijzonder de SDAP. Daarna schommelde reacties van de redactie op dergelijke kwesties tussen onthouding van advies en de suggestie, dat oud-katholieke, bij gebrek aan beter, maar een van de vrijzinnige partijen moesten steunen 15).

De behoefte van de redactie om zich duidelijker te manifesteren beperkte zich niet tot politiek gebied, maar uitte zich ook ten aanzien van vakvereniging, vrouwenbond en OKOF. In de laatste twee gevallen gebeurde dat door commentaar op de agenda van de verenigingen, wat (onder protest) werd geaccepteerd 16).

Verandering op sociaal gebied kenmerkte zich vooral door het besef, dat de oud-katholieke kerk niet langer werkeloos aan de kant moest staan en de zorg op dit terrein niet aan de staat kon overlaten. In 1918 werd overheidsbemoeienis met de armenzorg nog verdedigd, na 1925 ondernamen oud-katholieken zelf initiatieven om de nood onder geloofsgenoten te lenigen. Zich baserend op de oecumenische conferentie van Stockholm, waar vooral op de sociaal-economische taak van de kerk in de moderne tijd werd gewezen, organiseerde B.A. van Kleef, met de Bond van Vrouwenverenigingen, inzamelingen voor de behoeftigen in Egmond aan Zee en IJmuiden 17). De belangrijkste stap op dit gebied, de oprichting van het OKVV, komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

* Wellicht ten overvloede zij vermeld, dat B.A. van Kleef sinds 1930 voorzitter van de vereniging 'De Oud-Katholieke Pers' was en ook in dat jaar toetrad tot de redactie van De Oud-Katholiek.

6. STUDIE EN PRAKTIJK II

Uit het voorgaande is gebleken, dat een aantal oud-katholieken tussen 1925 en 1934 streefde naar een (meer) verzuilde oud-katholieke gemeenschap in Nederland. Ze konden voor de noodzaak daarvan op verschillende ontwikkelingen binnen en buiten de kerk wijzen: 'Stockholm'; terugloop in het verenigingsleven en ledental der kerk; bedreigende politieke ontwikkelingen, zowel plaatselijk als landelijk.

De onderzoekscommissie heeft al deze ontwikkelingen gebundeld in de 'Studie', en daarmee is de 'Studie' de katalysator geworden van het verzuilingsstreven in de oud-katholieke gemeenschap. Dat blijkt uit de inhoud van en de directe gevolgen, die de 'Studie' heeft gehad. Aan enkele van die gevolgen wil ik hier uitgebreide aandacht besteden, omdat ze beschreven kunnen worden als pogingen van oud-katholieken om meer dan voorheen hun sociaal-culturele en politieke activiteiten in eigen kring te kunnen verrichten. De onderzoekscommissie had de behoefte of de noodzaak hiertoe geconstateerd en vond voor haar voorstellen tot verbetering een gewillig oor bij het Episcopaat.

De erkenning van het werk van de commissie komt het duidelijkst naar voren in de oprichtingsgeschiedenis van het OKVV, waaraan ik in een eerder onderzoek al aandacht heb besteed 1).

Nu wil ik aangeven hoe de aanbevelingen van de commissie op dit en ander gebied in de praktijk uitpakt. Na bespreking van de 'Studie' in de jaarvergadering van het OKOF, in de vergadering der geestelijken van het bisdom Haarlem, in de gecombineerde geestelijkenvergadering van beide bisdommen, bij de Synode en de Synodale Raad nam het Episcopaat het volgende besluit:

"Het Episcopaat van de Oud-Katholieke kerk van Nederland, gezien het rapport betreffende den toestand van de Oud-Katholieke kerk in Nederland (...) overwegende, dat het voor het kerkelijk leven van nut kan zijn, indien de geloovigen in eigen vakorganisaties worden tezamen gebracht, besluit een commissie in te stellen, die tot taak heeft de stichting van een Oud-Katholiek Vakverbond, waarin de Oud-Katholieke werknemers en werknemers, naar verschillende bedrijfsgroepen, zullen worden

georganiseerd,
benoemt tot leden van deze commissie (s.s.t.t.)
de heeren

E. Lagerwey, Utrecht

B.A. van Kleef, Egmond aan Zee

L. Rinkel, IJmuiden

F.T. v.d. Steen, Delft

A.J. van Kleef, 's-Gravenhage

Th.J. van der Veer, Utrecht

en verzoekt allen, op wier medewerking in deze
een beroep zal worden gedaan, deze plannen naar
vermogen te steunen.

Gedaan te Utrecht 10 juli 1935,

w.g. F. Kenninck, Aartsbisschop van Utrecht

w.g. H.T.H. van Vlijmen, Bisschop van Haarlem

w.g. J.H. Berends, Bisschop van Deventer." 2)

Binnen twee maanden na de benoeming van de voorbereidingscommissie kon een oprichtingsvergadering worden uitgeschreven, op welke vergadering, na instemming van alle aanwezige kerkbesturen, het besluit tot oprichting viel (5 september 1935).

Deze vlotte gang van zaken was alleen mogelijk, omdat B.A. van Kleef al een half jaar tevoren voorbereidingen had getroffen en initiatieven had ontplooid om een vakverbond mogelijk te maken, waardoor ik vooral hem als de initiator van het OKVV beschouw 4). In de oprichting van het OKVV komen de belangrijkste drijfveren naar voren, die geleid hebben tot een verdere verzuiling van de oud-katholieke gemeenschap in Nederland:

1. de vergrote sociale belangstelling en
2. de pogingen om de terugloop van het ledental der oud-katholieke kerk te stuiten.

Deze drijfveren hebben, de een meer, de ander minder, ook ten grondslag gelegen aan activiteiten op andere gebieden, maar, omdat ze bij het OKVV zo duidelijk zijn te herkennen, wil ik aan het vakverbond eerst enige aandacht besteden.

De eerste beweegredenen, de vergrote sociale belangstelling, was de oudste en kreeg de meeste aandacht. Vanzelfsprekend was er in de kerk altijd al sociale zorg, in de traditionele vorm van de liefdadigheid 5), maar vooral na 1925 (Stockholm) kreeg die zorg een ander karakter, ook in de oud-katholieke kerk. Het streven was er nu op gericht niet achteraf de schade te herstellen, die een falende maatschappij aanrichtte, maar om zelf actief de maatschappij zó in te richten, dat schade

werd voorkomen. Om dat te bereiken, zou onder andere het beginsel, dat de kerk met de vakorganisaties niets te maken heeft en dat ieder vrij is in het bepalen van zijn keuze in deze, moeten worden verlaten. Dit beginsel werd in de oud-katholieke kerk, onder verwijzing naar de kleinheid der kerk, te lang gehandhaafd en slechts een felle prikkel kon de onjuistheid hiervan doen inzien, aldus Lagerwey in het eerste nummer van het vakbondsblad 6).

Ook B.A. van Kleef waarschuwde in zijn artikel 'De kerk en het maatschappelijk leven' voor het protest dat onvermijdelijk zou volgen als deze begrippen in één adem genoemd werden. Protest onder andere van christenen (in de oud-katholieke kerk), die

"Heel het groote complex van het staatkundige, politieke, economische en sociale leven, beschouwen (...) als een terrein, dat rondom met een prikkeldraadversperring omgeven is, en waar overal ter waarschuwing aan de kerk bordjes zijn geplaatst met het opschrift 'Verboden Toegang'."

Deze christenen vinden dat deze zaken bij de overheid thuis horen en dat de enige taak van de kerk prediking van het evangelie is. Alles wat daar buiten valt is werelds en daar heeft de kerk geen roeping en taak. Gelukkig, zo constateerde Van Kleef, wordt deze opvatting zeldzamer, want zij doet het evangelie te kort. Het evangelie is immers ook voor deze tijd en deze wereld gepredikt, waaruit volgt, dat het christendom ook een taak voor het heden heeft, dat het de wereld in moet en haar licht overal moet laten schijnen. Dat is, aldus Van Kleef, ook de taak van de kerk en een kerk, die het maatschappelijk leven buiten haar gezichtskring en invloedssfeer houdt, schiet in haar roeping te kort. Van Kleef erkende ook, dat de oud-katholieke kerk rijkelijk laat was met dit besef, althans in de verwezenlijking ervan en dat de rooms-katholieke kerk al in het begin van de twintigste eeuw met een sociaal-kerkelijk programma van de eerste orde kwam: de encyclieken 'Rerum novarum' en 'Cuadragesimo anno'.

De noodzakelijkheid van bemoeienis der kerk met het sociale leven ontwaakte niet alleen in de rooms-katholieke kerk, maar ook in protestantse kringen en al deze bemoeiingen sproten

voort (Van Kleef kon het niet vaak genoeg herhalen):

"...uit het juiste besef, dat staat en maatschappij, school en huisgezin, arbeidsleven en personeel-verhouding, moeten worden doordrongen met Christus'geest (...) Ook de kerk heeft te beseffen, dat het groote complex van ons huidig maatschappelijk leven op christelijk-ethische beginselen behoort te worden opgebouwd."

Alleen op die manier kon de taak van de kerk in deze, de vloek van de arbeid veranderen in zegen, worden verwezenlijkt, meer in het bijzonder in de vorm van een oud-katholiek vakverbond 7). Groter verschil met het 'Mijn rijk is van deze wereld niet' is welhaast niet mogelijk.

Tot zover het sociale aspect achter de oprichting.

Van minstens even groot belang bij de oprichting van het OKVV was het streven de terugloop van het aantal oud-katholieken te stuiten 8). Gewend als wij nu zijn aan bijvoorbeeld de strijd van bepaalde omroepverenigingen om de gunst van de Nederlandse kijker/luisteraar zijn we misschien geneigd het streven van een bepaalde groep oud-katholieken in het zelfde licht te zien en als profaan te beschouwen. De onderzoekscommissie raakte in haar 'Studie' dit punt ook aan en gaf in overweging dat ledenverlies bij een kerk betekende, dat deze verloren leden ook verloren zielen zijn ! Het lijkt overbodig dit te constateren, maar de onderzoekscommissie meende hier toch op te moeten wijzen, omdat veel verantwoordelijken zich gelaten schikten in deze verliezen. De commissie attendeerde ook op de neiging het probleem van de ontkerkelijking alleen rationeel te benaderen en daarmee het lot van de ongelovige voor de eeuwigheid buiten beschouwing te houden.

"Maar voor de Kerk, dat wil zeggen voor bisschoppen, pastoors en leken der gemeenschap in Christus, is dit het alles overtreffende beginsel van het geheele vraagstuk."

Dat oud-katholieken, die overgaan naar andere kerken, toch voor Christus gered blijven, weigerde de commissie als troost te aanvaarden en beschouwde zij als een gebrek aan waardering voor wat alleen de oud-katholieke kerk kon bieden 9). Ook pastoor Lagerwey wees in zijn rede ter gelegenheid van de oprich-

ting van het OKVV op het gevaar, dat de zielen der oud-katholieke werknemers liepen en op het slinkend aantal bewust gelovige arbeiders 10).

Vergelijk dit eens met het artikel over armenzorg in De Oud-Katholiek van september 1918, getiteld 'Wie zijn onze armen?' Daar boog de schrijver zich over het verschijnsel, dat in de oud-katholieke kerk geen paupers worden aangetroffen. Hij gaf hiervoor als verklaring, dat onverbeterlijken en ongewenste elementen worden weggekeken uit de 'grootte oud-katholieke familie' en naar protestantse of algemene armenzorg worden gestuurd.

"Dat kostte den pastoor wel een schaapje, maar het armbestuur was van een ruig lam af" 11).

Van dit beleid (en van andere oorzaken natuurlijk) kreeg de oud-katholieke kerk rond 1930 de rekening gepresenteerd en moest zij alle zeilen bijzetten om het ledental weer op het oude peil te krijgen.

Dat Van Kleef aan een oud-katholiek vakverbond dacht, om dat doel te bereiken, is niet verwonderlijk. In de 'Studie' was al uitgebreid aandacht besteed aan de nadelige invloed die uitging van het lidmaatschap van linkse politieke partijen en 'moderne' bonden op oud-katholieken 12). Op politiek gebied waren al pogingen ondernomen om de oud-katholieken los te weken uit de linkse invloedssfeer door de oprichting van kiesverenigingen in Egmond aan Zee en IJmuiden 13).

Op vakbondsgebied lagen ook mogelijkheden om oud-katholieken in de twee grote kerkelijke gemeenten Egmond aan Zee en IJmuiden

"...uit den ruïneuzen invloed van het syndicalisme en communisme te redden". 14)

Het Episcopaat had kunnen volstaan met het advies aan de oud-katholieken om lid te worden van een reeds bestaande christelijke bond, maar in de praktijk bleek dat niet goed mogelijk. In de protestantse vakbeweging was de sfeer te calvinistisch, waardoor oud-katholieken zich er niet thuisvoelden en bij roomse bonden konden alleen rooms-katholieken lid worden 15). Daar kwam bij, dat na 1932 een achteruitgang viel te bespeuren in het ledental van de grote vakcentrales NVV, CNV en RKW.

Pastoor van Kleef had dit ledenverlies ook opgemerkt en schreef naar aanleiding daarvan aan aartsbisschop Kenninck, dat het tijdstip om tot oprichting van een eigen bond over te gaan voor Egmond en IJmuiden zeer gunstig was 16).

Tenslotte had een oud-katholieke vakbond het voordeel, dat een vertegenwoordiger van het Episcopaat bij de bond het kerkelijk karakter zou kunnen benadrukken en zou kunnen zorgen voor zeggenschap van de kerk in de bond. Op die manier kon men ongewenste invloeden weren en werd ook gehoor gegeven aan het voorstel van de onderzoekscommissie tot meer invloed en strengere uitoefening van het kerkelijk gezag 17).

In de sociale doelstelling is het OKVV geslaagd: er kwam een pensioenfonds, ondersteuning voor werkeloze leden, bijscholing, enzovoorts. Christelijke beginselen konden via het OKVV op sociaal gebied worden doorgevoerd, wat ook inhield, dat niet de 'noodlottige klassenstrijd' bepalend moest zijn voor de verhouding tussen patroon en arbeider, of voor het OKVV, maar samenwerking en overleg. Dat betekende bijvoorbeeld, dat staking slechts als uiterst middel gebruikt mocht worden 18).

Voor het behoud van oud-katholieken voor de kerk is het OKVV een verkeerd middel gebleken, zelfs een jammerlijke mislukking. Financieel bleek het OKVV een grote misrekening te zijn, omdat bij de oprichting van het verbond de fout was gemaakt, dat te weinig geld was uitgetrokken voor een waarborgfonds. Daardoor moest bij diverse geldschietters steeds bijgeleend worden, wat een negatieve indruk vestigde 19). De verwachte toeloop van leden bleef uit, want van de voorziene 3000 leden waren er uiteindelijk in 1939 slechts ruim 800 lid van het OKVV.

De oud-katholieke kerk begaf zich naar aanleiding van de 'Studie' (en soms al eerder) ook op andere terreinen, waar ze zich vroeger niet had durven of willen wagen.

De politiek was daar een voorbeeld van. Aartsbisschop Kenninck, Van Kleef en anderen konden er niet vaak genoeg op wijzen, dat de kerk niet aan politiek ging doen, zich boven de partijen plaatste, verpolitiekte vakverenigingen afwees enzovoorts, de praktijk wees anders uit 20). De oprichting van oud-katholieke

kiesverenigingen met de medewerking van geestelijken en verkiezingsleuzen als 'De oud-katholiek kent zijn plicht en stemt op lijst 5' 21), het wethouderschap van Van Kleef in Egmond aan Zee, wezen juist wel op politieke activiteit. Naar Lagerwey achteraf beweerde, was de doelstelling van het OKVV eerder politiek dan sociaal. Het verbond was volgens hem op instigatie van de bisschoppen gesticht om oud-katholieke werknemers uit de macht van atheïstische bonden te houden 22). Inderdaad komt dit aspect regelmatig naar voren in de correspondentie tussen de bisschoppen over het OKVV 23). In dit specifieke geval ben ik echter geneigd dit politieke aspect te beschouwen als een onderdeel van een gewichtiger streven, namelijk het terugdringen van het ledenverlies der kerk.

Ten aanzien van de sociale zorg werd geconstateerd, dat andere instellingen dan de kerk, hier ingrepen, vooral bij de werklozenzorg. Veel had dat niet geholpen en de uitweg, het 'praktisch christendom' was in het verleden door de kerk verwaarloost. Gevolgen: klassenstrijd en leegloop uit de kerk, aldus een artikel in De Oud-Katholiek van april 1933. Voortvarend ondernam de Nederlandse raad voor praktisch christendom actie tegen deze kwalijke ontwikkelingen, in de vorm van een Centrale voor werklozenzorg door de kerken 24). Ook de BJOK liet zich niet onbetuigd en kwam in 1935 met het plan om een kamp voor jonge werkelozen te houden. De bisschoppen gingen accoord met de voorstellen, omdat ze niet ongevoelig waren voor het argument, dat pastoor M.A. Zwart, redacteur van Bondsleven, aanvoerde:

"Met dit leerkampplan staat onze bond dan op het zelfde terrein als de Protestantse en Roomse kerken, die dit werk via hun jeugd en vakverenigingen reeds lang met succes verzorgen..." 25).

Het OKVV hield zich tegelijkertijd met werkverschaffing, werkloosheidsverzekering en dergelijke bezig voor haar leden 26).

Oud-katholieken, in verenigingsverband, namens het episcopaat of op persoonlijke titel, ontplooiden op meer gebieden initiatieven, hiertoe aangemoedigd door artikelen in De Oud-Katholiek,

waarin melding werd gemaakt van de groeiende overtuiging, dat de kerk en haar leden één moeten worden met al de vraagstukken van het maatschappelijk leven. Op het gebied van wetenschap, kunst, zakenleven, politiek, nationaal bestaan, kortom in alles moest de (oud-katholieke) kerk de centrale gedachte vormen 27). De staat zou de kerk de vrijheid moeten geven om haar werk op die gebieden mogelijk te maken, zelfs als zou dat leiden tot conflicten tussen kerk en staat 28). In dit licht gezien is het niet verwonderlijk, dat in de jaren dertig oud-katholieken zich meer dan voorheen bezighielden met de zorg voor bejaarden (oud-katholieke tehuizen voor dames werden gepland in Dordrecht, Oudewater of Den Haag), wezen en schoolgaande jeugd 29); de invloed van het moderne verzekeringswezen op de kerkelijke barmhartigheid 30); vredesvraagstukken; zakenleven 32); pensioenfondsen 33) en alweer de mogelijkheid en wenselijkheid van oud-katholieke radio-uitzendingen 34).

7. DE HERDER EN ZIJN KUDDE

De onderzoekscommissie heeft in de 'Studie' met haar conclusies en aanbevelingen ook op het gebied van gezag en kerkelijke tucht getracht verandering aan te brengen. Ook Van Riel had omstreeks deze tijd, in een serie artikelen getiteld 'S.O.S. kerk', het vraagstuk van de democratisering binnen de kerk aangesneden en dit verschijnsel verantwoordelijk gesteld voor de achteruitgang in de kerk 1). Blom besteedt naar aanleiding van de waarde, die sommige auteurs hechten aan sociale controle als verschijnsel van verzuiling in Verzuiling in Nederland eveneens aandacht aan dit aspect. Deze auteurs zien de beheersing van de lagere sociale lagen als een middel van de elite om de eenheid binnen een bepaalde zuil te bewaren en klassentegenstellingen of -strijd te voorkomen of af te zwakken 2). Hoe was dit bij de oud-katholieke kerk in de jaren dertig ?

Als eerste eis tot verbetering van de gesignaleerde kwalen noemde de commissie een gehoorzame, liefdevolle en vooral vertrouwende medewerking met het kerkelijk gezag. Verder werden genoemd: gestrengere uitoefening en handhaving van het bisschoppelijk gezag en van de kerkelijke tucht 3). Deze uitspraken van de commissie, waarbij het negatieve oordeel over de synode, gemeentevergadering en de verkiezing van onder andere kerkmeesters opgeteld mag worden 4), betekenden een breuk met het verleden. Daarin was juist altijd gewezen op het democratische karakter van de oude kerk, de lekeninvloed en de strijd tegen het absolute (pauselijke) gezag. Niet de formele autoriteit van de geestelijkheid, maar de op overtuiging gebaseerde dienst van de bisschop aan de gelovigen zou bepalend moeten zijn voor het bestuur. Voor dat bestuur zouden trouwens allen medeverantwoordelijk moeten zijn, wat juist een synodale controle noodzakelijk maakte. Dit was niet de mening van de eerste de beste oud-katholiek, maar van Ignaz von Döllinger, vooraanstaand oud-katholiek kerkhistoricus. Deze overtuiging had, behalve in de Duitse en Zwitserse oud-katholieke kerken, ook in de Nederlandse oud-katholieke kerk navolging gekregen in de al eerder genoemde Synode (1919), gemeen-

tevergadering en verkiezing van bepaalde kerkelijke gezagsdragers 5).

Geestelijken werkten in het algemeen zelfstandig (zonder nadrukkelijke invloed van de bisschoppen), al verschilde hun positie wel naar gelang van het karakter van de gemeente. In gemeenten met veel gelovigen, die oorspronkelijk 'van buiten' kwamen (bijvoorbeeld Leiden of Arnhem) was zijn leiderschap minder vanzelfsprekend dan in gemeenten met een autochtone oud-katholieke bevolking (bijvoorbeeld Hilversum, Egmond aan Zee) 6). Binnen de verenigingen waren het meestal de (plaatselijke) geestelijken, die een plaats in het bestuur bekleedden. Maar zelfs in die verenigingen was hun invloed niet vanzelfsprekend, zoals bleek uit de vergadering, die de vereniging 'De Oud-Katholieke Pers' uitschreef naar aanleiding van kritiek op de overheersing door geestelijken binnen de vereniging 7).

Na 1935 werden verschillende pogingen ondernomen om de positie van het geestelijk gezag te vergroten, in algemene zin, maar in het bijzonder binnen de verenigingen. Juist bij de verenigingen was dat nodig, omdat ze één grondfout hadden: ze pleegden inbreuk op het katholieke, gave, één- en ondeelbare gemeentelijke en algemeen kerkelijke leven! Deze mening werd verkondigd door de schrijver van een artikelenserie in De Oud-Katholiek, getiteld 'De pastoor en zijn gemeente'. Hierin had hij al eerder gewezen op de voor de hand liggende plaats van de pastoor in het verenigingsleven, gebaseerd op de volgende vergelijking van gezins- met verenigingsleven:

"...een familie, welker vader in dit opzicht voor de belangen van het gezin opkomt, waakt tegen verkeerde invloeden en het een ellendig gevoel vindt, als de leden van het gezin in contact komen met divergeerende invloeden."

Aan de gespletenheid moest de kerkleiding desnoods met dwingende hand een eind maken want de kerk dreigde verwaarloosd te raken en in de schaduw van de vereniging te komen staan. Was er tegen deze dreiging een geneesmiddel? Ja, aldus de schrijver, samenvoeging van de verenigingen onder oppertoezicht van de bisschoppen en het verbod voorlopig binnen vijf jaar nieuwe verenigingen te stichten 8). Zijn oproep bleef niet zonder ge-

volgen, want enkele maanden later, in november 1938, installeerde het OKOF een commissie, die een onderzoek moest verrichten naar het oud-katholieke verenigingsleven.

Het rapport van de commissie, dat in 1939 verscheen, was niet mals van inhoud. Beperking, opheffing of samenvoeging van verenigingen werd wenselijk geacht; verder sterkere kerkelijke oriëntering en gerichtheid op de geestelijke leiders; een verplicht kerkelijke goedkeuring en richtlijnen van een (aan het Episcopaat adviserende) instantie.

De voorstellen ontmoetten in de diverse afdelingen van het OKOF zoveel weerstand, dat verwerping dreigde, waarop het hoofdbestuur besloot een en ander in overweging te houden. Uit het jaarverslag van het OKOF over 1939 bleek, dat, gezien de stemming in de (afdelings-) vergaderingen, de conclusies van het rapport niet aan de bisschoppen zouden worden overgebracht 9). Een besluit op de valreep van de door mij onderzochte periode, dat, gezien mededelingen van de pastoors Smit en Moleman en van de heren Kerkhoff en Van Pel, meer in overeenstemming was met de oud-katholieke traditie dan de voorstellen van de commissie.

8. DE GEHOORZAAMHEID VAN DE KUDDE

CONCLUSIE

"Zo is dan de merkwaardige, alle buitenlandse geloofsgenoten opvallende, niet zelden met enige ironie gecommeterieerde constellatie van een bijna autarkisch te noemen katholieke geloofsgemeenschap ontstaan, binnen welker grenzen men niet alleen in politieke partijdiscipline zijn stem uitbrengt, op een katholieke krant, een katholiek damesmodeblad, een katholieke illustratie en een katholiek jeugdblaadje geabonneerd is, zijn kinderen van de kleuterschool tot de universiteit louter katholiek onderwijs doet genieten, maar ook in katholiek verband naar de radio luistert, op reis gaat, zijn leven verzekert, de kunst, de wetenschap en de sport beoefent." 1)

Na het voorafgaande mag duidelijk zijn, dat de oud-katholieke bevolking van Nederland in de periode van 1870 tot ver in de jaren twintig afwijzend zou reageren op bovenstaande beschrijving van de hand van L.J. Rogier. Afwijzend of zelfs verontwaardigd vanwege het onzorgvuldige taalgebruik van Rogier, want de beschrijving kon alleen maar op de rooms-katholieken slaan en het was de oud-katholieken er juist alles aan gelegen het onderscheid tussen rooms- en oud-katholiek zoveel mogelijk bekendheid te geven 2).

Afwijzing ook vanwege de betekenis, de inhoud van het beschrevene. Niet dat de oud-katholieken bezwaar maakten tegen de katholieke bladen (die hadden ze tenslotte zelf ook) of andere uiterlijke (rooms-) katholieke verschijnselen. Nee, het grote bezwaar lag in het streven, dat tot bovenstaande situatie had geleid, namelijk de bemoeienis van de kerk met politieke zaken of, ruimer gesproken, de vermenging van wereldlijke en geestelijke zaken. De oud-katholieken wezen deze vermenging af, op grond van de uitspraak van Christus 'Mijn rijk is van deze wereld niet'. Verwijzing naar een vindplaats is niet nodig: sla een oud nummer van De Oud-Katholiek op en men vindt deze of een vergelijkbare uitspraak.

Bezwaren van oud-katholieke zijde richtten zich ook tegen een 'begrensde, bijna autarkische (rooms-katholieke) geloofsgemeenschap' met als kenmerk onder andere 'politieke partijdiscipli-

ne'. Pastoor Van Harderwijk stelde hiertegenover het streven van de oud-katholiek naar samenwerking, waar die enigszins mogelijk is 3) en de vereniging Petrus Buys legde (net als De Oud-Katholiek, de bisschoppen, werkliedenverenigingen enzovoorts) nadruk op de vrijheid op politiek gebied, die de oud-katholieke kerk, in tegenstelling tot de roomse, haar gelovigen bood 4).

Het streven van Rome naar opheffing van de scheiding tussen kerk en staat en naar meer bemoeienis van de kerk met alle aspecten van het maatschappelijk leven (zoals in Rogiers beschrijving tot uiting komt), had, aldus de oud-katholieken, als achtergrond de wens om alles en iedereen te onderwerpen aan het wereldlijk en geestelijk gezag van de paus. Deze machtsaanmatiging, strijdig met het democratisch karakter van de oude christelijke kerk, was een van de oorzaken van het ontstaan van de oud-katholieke kerken in Nederland, Duitsland, Zwitserland en daarbuiten. Was het verwonderlijk, dat de oud-katholieken smalend spraken over de 'mengelmoes van godsdienst en politiek' 5), zou het verwonderen als oud-katholieken zich tegen de inhoud van het citaat verzetten? Politiek hoorde niet thuis in het arbeidsveld van de oud-katholieke geestelijken; een bezoeker, die om geestelijke noodhulp vroeg, moest de pastoor direct bereid vinden hulp te verlenen. Zodat het niet kon gebeuren, zoals een (fictieve) bezoeker had meegemaakt, dat de dominee of rooms-katholieke kapelaan in politieke vergadering was, of te druk bezig met andere (politieke) activiteiten om hulp te verlenen 6). Kortom, politiek ondermijnde het priesterlijk decorum en was geen zuiver werk voor een christen 7).

Het verzet, dat Rogiers beschrijving ongetwijfeld zou oproepen, betekende overigens niet, dat de oud-katholieken in deze periode geen uitgebreid verenigingsleven kenden. Weliswaar op kleinere schaal, maar toch aanwezig, waren oud-katholieke bladen van algemene aard, voor de jeugd en vrouwen (vaak opgenomen in De Oud-Katholiek); oud-katholieke (lagere) schooltjes, een seminarie; een oud-katholieke assurantievereniging en

zelfs een oud-katholieke College Korfbal- en Cricket-Club 8). Daar kwamen in later tijd ook een reisbureau bij en een oud-katholiek museum van kerkelijke kunst en geschiedenis in Nederland, zodat met de al langer bestaande oud-katholieke zangverenigingen, dames- en jeugdverenigingen, de centrale oud-katholieke bibliotheek, de vereniging voor kinderbescherming, de vereniging 'De Oud-Katholieke Pers, enzovoorts, toch aardig aan het door Rogier geschetste beeld werd voldaan (zie bijlage 1).

Zij het met dit grote verschil, dat het ontstaan van deze verenigingen niet te danken was aan het nastreven van een 'autarische oud-katholieke geloofsgemeenschap' (alleen al uit praktisch oogpunt onmogelijk), maar aan de behoefte om de band tussen de geloofsgenoten te versterken. De verspreiding van oud-katholieken over het hele land (de diaspora) maakte een zeer fijnmazig vangnet van verenigingen nodig om allen te bereiken 9). Van een oud-katholieke zuil was echter, in de definitie van Blom, geen sprake. Politieke activiteiten konden de oud-katholieken in geen geval in eigen kring verrichten, in tegendeel zelfs. En de mogelijkheden op sociaal en cultureel terrein bleven, ondanks het grote aantal verenigingen, toch beperkt, zodat oud-katholieken zich daarvoor tot algemene of niet-oud-katholieke verenigingen en instanties moesten wenden.

Dit beeld van een niet verzuilde oud-katholieke gemeenschap in Nederland zou in een periode van tien à vijftien jaar aanzienlijk veranderen. Opvallendst kenmerk: de ommezwaai op politiek gebied, waardoor het politieke bedrijf niet langer taboe was binnen de kerk. Die ommezwaai manifesteerde zich in uitspraken van het bisschoppelijk gezag en van anderen, waaruit niet langer vrijblijvendheid ten aanzien van de politieke keuze bleek, maar waarin een duidelijke afwijzing van bepaalde richtingen werd aangegeven. Aartsbisschop Kenninck stelde weliswaar in zijn oproep aan de oud-katholieke werknemers om lid te worden van het OKVV, dat de oud-katholieke kerk niet aan politiek ging doen, maar de oprichting van het OKVV had politieke aspecten: gericht tegen de invloed van de socialistische partijen en moderne vakbonden op de oud-katholieke werknemers.

En ondanks pogingen om het OKVV 'van politieke smetten' vrij te houden, konden de vakbondsbestuurders (na overleg met het Episcopaat) niet om bepaalde, politiek gekleurde beslissingen heen, zoals bijvoorbeeld de uitsluiting of het gedogen van NSB'ers in het OKVV 10).

Het werd de oud-katholieken in Egmond aan Zee en IJmuiden zelfs mogelijk gemaakt hun stem uit te brengen op oud-katholieke kieslijsten. In de beginjaren van de IJmuider kiesvereniging leefde nog wel de opvatting, dat de gemeenteraad te veel verpolitiekt was en dat de vereniging geen politiek karakter zou hebben, maar gaandeweg profileerde de kiesvereniging zich ook in haar politieke standpunten en werd een uitgesproken anti-socialistische koers gevaren 11).

Ten aanzien van de sociale kwestie namen enkele vooraanstaande oud-katholieken ook een nieuw standpunt in. Waar vroeger de bemoeienis van de staat met de armenzorg werd geaccepteerd en zelfs verdedigd, gingen vanaf de oecumenische conferentie van Stockholm (1925) stemmen op, om sociale vraagstukken zelf op te lossen, eventueel in samenwerking met anderen. De kerk zou in ieder geval niet aan de kant mogen blijven staan. De concrete uitwerking van deze gedachte is te vinden in de oprichting van verenigingen zoals het OKVV, in het lidmaatschap van instellingen als het Lausanne-Comité, de Raad en de Wereldbond van kerken en de Centrale voor Werkloozenverzorging, in de kampen voor oud-katholieke jongeren en werkelozen, een oud-katholiek pensioenfonds en werkeloosheidsverzekering, een Algemeene (!) Woningbouwvereniging te Egmond aan Zee (1939) 12) enzovoorts.

Bij de media vallen de herhaalde pogingen op, om tot een eigen radio-omroep of -uitzendingen te komen (en, net zo opvallend en belangrijk is de geringe belangstelling) 13). Voor het belangrijkste blad, De Oud-Katholiek, was de belangstelling wel groter, al deden zich daar grote schommelingen in voor. Het aantal abonnees steeg na een wervingscampagne van 747 in januari 1925 tot circa 1400 eind 1926 om daarna geleidelijk terug te lopen tot 1183 in 1930 en 952 in 1934. Dat betekent, dat

De Oud-Katholiek in 1930 in ruim 1100 van de ongeveer 3.000 oud-katholieke gezinnen kwam, een dekkingspercentage van rond 40.

Op onderwijsgebied zien we in 1927 en 1930 uitgebreide debatten in OKOF-vergaderingen over de wenselijkheid van oud-katholiek onderwijs, in 1933 de oprichting van een oud-katholieke bewaarschool in Egmond aan Zee en van een zondagsschool in IJmuiden (1935) 14).

Streden de oud-katholieken in 1913 nog tegen 'de Roomsche opvatting, die afzondering zoekt op elk gebied', en waartegenover zij samenwerking waar mogelijk stelden 15), in de jaren twintig en dertig waren heel andere geluiden te beluisteren. Niet zonder aarzeling of kritiek op de aantasting van de vrijheid van derden, of op het onnodig oprichten van afscheidingen, kwamen er aansporingen voor oud-katholieke kerkbesturen om lid te worden van de oud-katholieke assurantievereniging, of buiten roomse leveranciers om religieuze benodigdheden te kopen 16). Ingrijpender waren de voorstellen om, waar mogelijk, werkeloze geloofsgenoten in te schakelen bij de bouw of het herstel van oud-katholieke kerken. Na behandeling van dit voorstel op de jaarvergadering van het OKOF (waarbij sommige aanwezigen de voorstellen wilden uitbreiden en anderen zeer afwijzend reageerden) volgde in 1933 een verwerping. Meer succes bereikte een interventie van vakbondssecretaris A.J. van Kleef, met als resultaat de verplichting voor aannemers, ingeschakeld bij kerkbouw, om voorrang te verlenen aan oud-katholieke werknemers, leveranciers of onderaannemers 17). Hiermee, en met de eerder genoemde veranderingen, nam de oud-katholieke kerk meer en meer kenmerken aan van de door Rogier beschreven rooms-katholieke zuil.

Verklaringen voor dit verschijnsel zijn al eerder genoemd: factoren van buiten de kerk en de activiteiten van een aantal personen, van wie B.A. van Kleef in het bijzonder genoemd mag worden. Zij hadden goede toegang tot de media, (de adviesorganen van) het episcopaat en het verenigingsleven, kortom, waar op hoog niveau moest worden beslist, werd hun stem ge-

hoord. Vooral Van Kleef mag gerust in staat geacht worden om de oud-katholieke gemeenschap in Nederland, niet zonder hulp en instemming van episcopaat overigens, nog meer dan al het geval was, een verzuild karakter te geven. Dus een verdere vergroting van de mate, waarin de oud-katholieken hun sociaal-culturele en politieke activiteiten bewust in eigen kring konden verrichten. En met 'mate' bedoel ik in dit geval de hoeveelheid organisaties, die mogelijkheden biedt om die bepaalde activiteiten binnen eigen kring te verrichten.

Het is echter zeer de vraag of de meerderheid, of zelfs maar een aanzienlijk deel der oud-katholieken mee wilde gaan met deze ontwikkelingen. Met andere woorden, wilden de oud-katholieken de verenigingen, ontstaan uit het verzuilingsstreven van enkelen, ook daadwerkelijk vullen? Bij het OKVV was dat zeker niet het geval. De oprichters dachten 'met een weinig moeite' tot een ledental van 3000 of meer te komen 18). Die verwachting kwam niet uit; het grootste aantal leden bedroeg 806, in 1939. Zelfs in 1941, vlak voor de opheffing van het verbond, hield secretaris-penningmeester A.J. van Kleef, een ledental van 1700 tot 2000 nog voor mogelijk 19). Financiële problemen, maar vooral een afhoudende of zelfs vijandige opstelling van de oud-katholieken stonden van het begin af aan bloei in de weg 20). Een verklaring van die opstelling kan slechts onder het grootste voorbehoud gegeven worden en zou dan gezocht moeten worden in de instemming die de oprichting van het OKVV van werkgeverszijde ondervond 21) of in suggesties in die richting in vijandelijke propaganda, afkomstig van de Centrale Bond 22).

Maar de desinteresse, onwil of weerstand tegen de nieuwe koers beperkten zich niet alleen tot het OKVV. Denk aan de mislukte pogingen om tot eigen radio-uitzendingen te komen (uit onderzoek in 1928 bleken slechts zes personen geïnteresseerd en werd aan financiële steun niet meer dan twaalf gulden toegezegd) 23), de slepende kwestie van een pensioen of een tehuis voor oud-katholieke dames, de kritiek op onderwijsplannen in 1927 en 1930, het verzet tegen politieke uitspraken in De Oud-Katholiek en tegen de zoëven vermelde pogingen om oud-katholieken te beïnvloeden in hun keuze van verzekeraar of leve-

rancier en tenslotte het gezichtsverlies van de commissie, die bakzeil moest halen na de zeer afwijzende reactie op haar rapport over het oud-katholieke verenigingsleven.

Ook op hoog niveau bleef bezwaar bestaan tegen de nieuwe (politieke) koers, vooral bij aartsbisschop Kenninck. In diens ogen bleef politiek vervloekt en betaamde het oud-katholieken niet zich met deze materie te bemoeien 24). Juist op dit punt lijkt het of de kiesverenigingen in Velsen (IJmuiden)- en in mindere mate in Egmond aan Zee - wel steun van de oud-katholieken kregen. In 1931, 1935 en 1939 behaalde de kiesvereniging bij de gemeenteraadsverkiezingen in Velsen respectievelijk 713, 892 en 909 stemmen. Het aantal oud-katholieke stemgerechtigden bedroeg circa 870 in 1931 en gezien de leeftijdsopbouw en snelle groei van de oud-katholieke bevolking in IJmuiden zal dit getal in 1935 en 1939 naar voorzichtige schatting 1000 respectievelijk 1150 bedragen hebben. Het heeft er dus alle schijn van, dat tussen de 80 à 90 procent van de oud-katholieken op hun eigen lijsttrekker stemde, wat bevestigd wordt door de concentratie van die stemmen in Oud-IJmuiden (dus in de nabijheid van de vissershaven). Indrukwekkend, zeker vergeleken met de 84 procent rooms-katholieken, die in 1959 op de KVP stemden 25). Maar het algemene, neutrale karakter van de kiesvereniging in aanmerking genomen en de reeds meermalen gesignaleerde voorkeur van oud-katholieken voor de SDAP en Vrijzinnig Democraten 26) is het zeer wel mogelijk, dat ook anderen in aanzienlijke mate op de oud-katholieke lijsttrekker stemden 27).

Het is dus moeilijk vast te stellen in welke mate (dat wil zeggen:hoeveelheid) de oud-katholieken zich achter de plannen en initiatieven voor een meer verzuilde gemeenschap opstelden, al lijkt het niet gewaagd te veronderstellen, dat het enthousiasme matig was. Mondeling onderzoek onder een kleine groep oud-katholieken wijst er op, dat de vorm van de oud-katholieke 'zuil' meer gelijkenis heeft met een los in de lucht zwevend bovenstuk, dan met een massieve pijler.

In de definitie van verzuiling, die ik heb gebruikt, komt dit aspect van de volgzzaamheid niet naar voren. Het 'mate' van Blom staat volgens mij voor hoeveelheid organisaties, niet voor hoeveelheid mensen of 'volgers'. Blom erkent, dat het niet bij voorbaat de complexen van organisaties zijn, die de kern van verzuiling en verzuildheid vormen en dat de verhouding massa - elite aandacht verdient 28), maar neemt dat niet expliciet op in zijn definitie. Het beeld van de oud-katholieke zuil in de jaren dertig wordt echter in hoge mate bepaald door het aspect van die volgzzaamheid (of juist het ontbreken ervan). Omdat ik het uitdrukkelijk opnemen van het begrip 'volgzzaamheid' in de definitie van belang acht, wil ik ook de oud-katholieke kerk in Nederland vanuit dat gezichtspunt bekijken. Dan blijkt, dat het moeilijk is om van een oud-katholieke zuil te spreken. Een aantal oud-katholieken is er, vanaf het begin van de jaren dertig, wel in geslaagd de oud-katholieke gemeenschap kenmerken van een zuil te geven, maar niet om de mensen enthousiast te krijgen voor deze manier om problemen binnen de kerk op te lossen of praktisch-christelijk bezig te zijn.

BIJLAGE 1. OVERZICHT VAN HET OUD-KATHOLIEKE VERENIGINGSLEVEN
IN DE JAREN DERTIG.

In dit overzicht baseer ik mij vooral op het Adresboekje voor Oud-Katholieken, 1930 en het Handboekje voor oud-katholieken, 1938, beide bewerkt door A.M.C. de Wilde. Uitgave 'De Oud-Katholieke Pers'. In het systematisch ingedeelde overzicht geef ik eerst de landelijk opererende verenigingen en daarna de plaatselijke. Gezien het grote aantal volsta ik met vermelding van de voornaamste verenigingen, instellingen, bonden en commissies. Plaatselijke afdelingen van landelijke verenigingen worden niet genoemd.

Religieus (kerkelijke instellingen).

Aartsbisschoppelijk kapittel van Utrecht; synode; synodale raad (na 1937 bisschoppelijke raad); seminarie en college, te Amersfoort; commissie voor OK kerkrecht; Bijbelcommissie. Plaatselijk: zondagsschoolcomité te IJmuiden.

Financiëel.

Kapittelkas; Algemeene kas der synode; diverse kassen, fondaties en fondsen. Plaatselijk: kerkbouwcomités in Den Helder, Amsterdam en Zaan-
dam.

Cultureel

Vereeniging 'Oud-Katholiek Museum van Kerkelijke Kunst en Geschiedenis in Nederland'; Centrale OK Bibliotheek. Plaatselijk: in veel gemeenten zangkoren en/of -verenigingen; toneelvereniging in Utrecht.

Sociaal.

OK Vereeniging voor Kinderbescherming; studentenvereniging 'Batavia'; OK Assurantie-Vereeniging; Oud-Katholiek Verbond van Vakverenigingen (OKVV), opgericht 1935. Aangesloten bonden: Bond van OK Fabrieks- en transportarbeiders, Bond van OK Bouwvakkers, Bond van OK Metaalbewerkers, Bond van OK Handels-, Kantoor- en Winkelbedienden. Het OKVV had in 1938 12 afdelingen en gaf een eigen maandblad uit: 'Taak en plicht'; pensioenfonds voor OK-geestelijken en hun weduwen en wezen; (de priestervereniging) Cor Unum et Anima Una. Plaatselijk: werkliedenverenigingen in Rotterdam en Utrecht; OK Mannen- en Vrouwenbus en Aanvullingsfonds te Hilversum; Oude Roomsche Katholieke Aalmoedenierskamer (ORKA) in Utrecht. exploitant van onder andere een 'tehuis voor Oude Liederen'; OK begrafenisvereniging in IJmuiden.

Algemeen

Centraal Bureau voor de OK Diasporaverzorging; Bond van Vereenigingen van Jonge Oud-Katholieken in Nederland (BJOK), opgericht in 1912. In 1938 waren 16 plaatselijke verenigingen aangesloten. De BJOK gaf een eigen orgaan uit: 'Bondsleven'. Verder exploiteerde/organiseerde de bond een reisbureau, jeugdkampen, een arbeidsbureau en leken spelen; Bond van Oud-Katholieke Vrouwenverenigingen, opgericht 1927. In 1938 waren 18 plaatselijke verenigingen aangesloten; Vereeniging Oud-Katholiek Ondersteuningsfonds (OKOF), opgericht 1887. Hierbij waren 22 afdelingen aangesloten in vrijwel alle OK gemeenten. Het OKOF gold als belangrijkste vereniging en werd beschouwd als een officieuze synode. Het OKOF exploiteerde ook een arbeidsbureau en was betrokken bij tal van initiatieven op verenigingsgebied. Het aantal leden bedroeg in 1920 1334, in 1927 1111; Internationale OK Vereeniging tot Onderlinge Hulp; Vereeniging 'De Oud-Katholieke Pers', uitgeefster van De OK, Bondsleven (sinds 1920) en brochures.

Plaatselijk: besturenbonden in Utrecht en IJmuiden (doel: concentratie van OK belangen); OK kiesverenigingen in IJmuiden en Egmond aan Zee.

BIJLAGE 2: BEKNOPT E BIOGRAFIE VAN E. LAGERWEY, C.G. VAN RIEL
EN B.A. VAN KLEEF.

Engelbertus LAGERWEY, geboren 26-9-1880, overleden 1959, priester gewijd 1904.

Pastoor te Zaandam, 1904-1910; Dordrecht, 1910-1924; Utrecht, H. Gertrudis, 1924-1945. Aarts priester van Utrecht, 1924-1945. Bisschop van Deventer, 1941-1959.

Enkele andere functies: directeur van het Oud-Katholiek Museum van Kerkelijke Kunst en Geschiedenis in Nederland; provisor van het seminarie sinds 1924 en voorzitter van de vereniging van dienstdoende priesters in het aartsbisdom Utrecht. Lid van de volgende commissies en raden: Bijbelcommissie; voorzitter van de onderzoekscommissie naar de voor- of achteruitgang van de oud-katholieke kerk (1934); commissie tot onderzoek van het oud-katholiek verenigingsleven (1939); oecumenische Raad en Lausanne-comité; Raad der kerken voor praktisch christendom en diverse andere commissies.

Lagerwey stak zijn mening over zaken, die hem na aan het hart lagen, niet onder stoelen of banken. Regelmatig waren ingezonden brieven van hem in De Oud-Katholiek en om zijn uitgesproken mening was hij bijvoorbeeld niet zeer geliefd bij het bestuur van de ORKA. Aan de totstandkoming van de OKOF-jubileumfilm heeft hij vooral bijgedragen.

Op maatschappelijk en cultureel gebied was hij steeds actief. Enkele van zijn publicaties: Helden Gods I-II, 1940-1941; De oud-katholieke kerk van Nederland. Haar leer en leven, 1951; Gebedenboek, 1956.

Zie verder: Maan/De OKK van Nederland, p. 59-60

De OK 75 (1959) nr. 2033, p. 55-6.

Biografisch woordenboek van Nederland, dl. 1, 's-Gravenhage, 1979, p. 328-329.

De Oud-Katholieke kerk van Nederland heeft prof.dr.Cornelis Gerardus VAN RIEL (1886-1939, gehuwd, twee zonen) alleen in Amsterdam, bij de H.H. Petrus en Pauluskerk als kapelaan en pastoor (1909-1939) actief gezien. Van 1925 tot zijn dood was hij docent van het seminarie te Amersfoort, waar hij kerkge-

schiedenis doceerde. Hij heeft gestudeerd aan de oud-katholieke faculteit van de universiteit van Bern.

Enkele van zijn andere functies en lidmaatschappen: (ere-) voorzitter BJOK (1918/1927); redacteur van De Oud-Katholiek; secretaris van het hoofdbestuur van het OKOF (1937); lid commissie herziening christelijk onderwijs (1926); lid bisschoppelijke raad; voorzitter van de propagandavereniging Petrus Buys; secretaris van de Nederlandse groep van de 'Internationale Alt-Katholieke Arbeidsgemeenschap'; de Raad van Kerken en de Centrale voor werkloozenzorging; voorzitter van de priestervereniging Cor Unum et Anima Una; mede-oprichter van de oud-katholieke oecumenische beweging en lid van de 'Militia Christi'.

Enkele belangrijke thema's uit de artikelenserie van Van Riel, die in De Oud-Katholiek en elders verschenen: de taak van de kerk op maatschappelijk gebied en de 'concurrentie' van materialistische, heidense (socialistische) stromingen; het verlies van de jeugd aan deze stromen, door terughoudendheid van de kerk en te grote invloed van de burgerlijke overheid; prediking van een nieuw bezielde priesterschap; anti-militarisme; Erasmus en zijn tijd.

Schrijver van onder andere: Waarom wordt de particuliere wapenindustrie niet afgeschaft, 1933

Zie verder: de OK 55 (1939) nr. 38 p. 282-86.

Biografisch Woordenboek van Nederland, dl. 1, p. 487.

Omdat het ondoenlijk is alle verenigingen, organen, commissies enzovoorts te noemen, waarin Bastiaan Abraham VAN KLEEF (1889-1965) actief is geweest, laat ik het bij de, in dit verband, meest invloedrijke functies. Eigenlijk kan zelfs volstaan worden met de mededeling, dat Van Kleef in nagenoeg alle oud-katholieke instellingen, hetzij als (bestuurs-) lid, erelid, of anderszins of van achter de schermen zijn invloed heeft doen gelden. Zijn activiteiten als kapelaan/pastoor voerden hem zelfs over de landsgrens, naar Messkirch en Sauldorf in het Duitse Baden, 1918-1922. Deze stap hing samen met zijn voorgenomen huwelijk, dat in Nederland voor een oud-katholiek priester nog niet mogelijk was, maar in Duitsland

en Zwitserland wel. Na de opheffing van het celibaat in Nederland, in 1922, keerde Van Kleef met zijn gezin terug om achtereenvolgens in Zaandam, Amsterdam en Egmond aan Zee/Enkhuizen als pastoor werkzaam te zijn. Van 1938 tot en met 1945 heeft hij als president het oud-katholiek seminarie geleid en doceerde hij tevens kerkgeschiedenis, nieuwe testament en pastorale vakken.

Net als Lagerwey was Van Kleef kanunnik van het Metropoli-
taan Kapittel van Utrecht, vanaf 1939. Hij heeft zitting gehad in de synode, de synodale raad en later de bisschoppelijke raad (vanaf 1941 als voorzitter).

Vermelding verdienen voorts zijn (ere-) lidmaatschappen van, en zijn bestuursfuncties in de BJOE, het OKOF, de vereniging 'De Oud-Katholieke Pers', de vereniging van dienstdoende geestelijken in het bisdom Haarlem, Cor Unum et Anima Una, zijn (hoofd-)redacteurschap van De Oud-Katholiek, Geloof en Leven, Bondsleven en zijn adviserende taak bij het OKVV (namens het Episcopaat).

Van Kleef ontplooië ook activiteiten buiten de kerk, bijvoorbeeld bij de volksuniversiteit en in de gemeenteraad en later in het college van burgemeester en wethouders van Egmond aan Zee. Politiek noemde Van Kleef zich een zwerfer, 'wilde', een term, die hij als een soort van geuzennaam zag. Net als de twee voorgaanden, was Van Kleef anti-socialistisch, om verschillende redenen.

Religieus gezien was Van Kleef een fel voorvechter van de rechten van de oud-katholieke kerk, een strijd, die zich vooral richtte tegen de rooms-katholieke kerk, wat blijkt uit tal van artikelen, lezingen en zijn geschiedenisoverzicht van de oud-katholieke kerk. Vanaf 1923 is er vrijwel geen week voorbijgegaan, dat Van Kleef niet actief is geweest, hetzij direct voor de kerk of op ruimer maatschappelijk gebied.

Zijn belangrijkste in boekvorm uitgegeven werk: Geschiedenis van de Oud-Katholieke kerk van Nederland, 1937¹ (1953²).

Verder tal van artikelen(-series) in 'De OK' en het Internationale Kirchliche Zeitschrift.

Zie verder: De OK 82 (1966) nr. 2212, p. 4 e.v.

Biografisch woordenboek van Nederland, dl. 1, p. 300.

Staat 1: Absolute cijfers volgens de volkstellingen, 1869-1930.

Gemeente	5e Volkstelling 31 Dec. 1869		6e Volkstelling 31 Dec. 1879		7e Volkstelling 31 Dec. 1889		8e Volkstelling 31 Dec. 1899		9e Volkstelling 31 Dec. 1909		10e Volkstelling 31 Dec. 1920		11e Volkstelling 31 Dec. 1930	
	Oud Kath.	Bevolking	Oud Kath.	Bevolking	Oud Kath.	Bevolking	Oud Kath.	Bevolking	Oud Kath.	Bevolking	Oud Kath.	Bevolking	Oud Kath.	Bevolking
Aalsmeer	110	3180	103	3715	135	4486	119	4727	92	5882	80	6294	82	8507
Amersfoort	213	13298	196	13700	207	15780	249	19089	273	22620	274	31130	271	38549
Amsterdam	247	264106	318	317011	524	408061	668	510853	871	560131	663	647427	621	757386
Arnhem	2	32125	9	40894	38	40727	13	56812	19	64019	22	71590	23	78234
Calemborg	165	6162	241	6721	270	7655	311	8380	281	8965	244	9277	215	9377
Delft	67	22002	64	25355	102	28458	112	31589	113	34191	103	39415	95	50828
Dordrecht	15	24798	36	27292	92	32622	101	38386	98	46355	75	54093	89	56156
Egmond aan Zee	1215	1759	1351	2025	1559	2290	1621	2581	1728	2838	1963	3110	1700	2891
Enkhuizen	74	5377	68	5774	50	6390	42	7090	37	7148	39	8567	36	9437
Gouda	61	10009	116	18118	126	19704	152	22085	195	24574	194	26472	133	29163
's-Gravenhage	124	91328	207	113460	226	156899	310	200622	304	271210	305	354987	367	437675
Haarlem	55	30989	57	36976	99	50500	122	64079	142	69410	170	77327	188	110700
Den Helder	293	18740	433	19676	550	22221	543	25150	467	27159	417	28912	312	29426
Hilversum	443	6586	491	9165	539	12470	620	19443	633	31458	575	38998	531	57059
Krommenie	50	2817	50	2630	55	2616	53	3068	53	3748	56	4481	38	5581
Leiden	33	39640	53	40790	44	43379	65	53657	65	58253	81	65694	77	70825
Oudewater	27	2209	26	2396	28	2706	33	2662	25	2829	25	3004	16	3167
Rotterdam	568	117075	741	148102	960	201868	1050	318507	1194	417989	1211	516371	1067	586952
Schiedam	12	19322	74	23035	65	25539	75	27126	103	32624	110	40469	144	51895
Schoonhoven	23	3429	31	3890	34	4251	24	4529	43	4998	34	4775	19	4477
Utrecht	1162	60361	1119	67585	1322	84346	1437	102866	1557	119006	1480	140390	1326	154882
Veelen (IJmuiden)	—	3985	25	5771	154	6775	593	10579	1146	18232	1449	28903	1841	41259
Zaandam	37	12045	29	13171	28	13282	53	21146	42	24579	49	28828	62	33184
Verspreid	293	—	413	—	480	—	392	—	553	—	782	—	945	—
Het Rijk	5287	3575080	6251	4012693	7687	4511415	8754	5103979	10082	5837949	10461	6865314	10198	7935565
in procenten v. d. geleete bevolking	0.148	—	0.150	—	0.171	—	0.171	—	0.172	—	0.152	—	0.128	—

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Archieven.

Rijksarchief Noord-Holland:

Archief van het bisdom Haarlem van de oud-katholieke kerk *

Gemeentearchief Velsen:

Archief van de oud-katholieke parochie H. Engelmundus te IJmuiden-West, 1915-1980 *

Archiefbewaarplaats van de bisschoppelijke commissie voor de archieven van de Oud-Katholieke kerk van Nederland te Amersfoort:

Archief van de oud-katholieke synode, 1919-1946 **

Archief van de propagandavereniging 'Petrus Buys' **

Archief stichting monseigneur Kenninckfonds **

Archief Oud-Katholiek Verbond van Vakverenigingen (OKVV) **

Archief van het aartsbisdom Utrecht van de oud-katholieke kerk/aartsbisschop Kenninck **

Archief van het aartsbisdom Utrecht van de oud-katholieke kerk/nog niet openbaar

Archief van het Oud-Katholiek Ondersteuningsfonds (OKOF), 1887-1967 **

Archief van de oud-katholieke vereniging voor kinderbescherming, 1920-1962 **

Archief van de oud-katholieke assurantievereniging, 1917-1982**

Film.

OKOF-jubileumfilm 1937, 2 delen, zw./w., geen geluid, ca. 30 min. 16 mm.

Deel I: Het kerkelijk leven

Deel II: Het verenigingsleven

Gesprekken met:

Th.B. van Kleef, IJmuiden

Em.pastoor G.A. Smit, Alkmaar

Em. pastoor Th. Moleman, Zaandam

E.J. Kerkhoff, Amersfoort

Mw.C. van der Steen, Utrecht

D. Wiljouw, IJmuiden

E. van Pel, Egmond aan Zee

Literatuur.

Adresboekje voor oud-katholieken. Bew. A.J. van den Bergh.

Z.pl. z.j. (1927). Bew.A.M.C. de Wilde, z.pl. (1930).

Beerman, Marcel en Lenny Vulperhorst, De totstandkoming van de 'Rooms-Rode' coalitie. In: Cahiers voor politieke en sociale wetenschappen. Red. M. Fennema e.a., 2(1979) nr. 4 p. 51-82

* (Voorlopige) inventaris

** Geen inventaris

Beknopt adresboekje voor oud-katholieken. Bew. H.J.W.Verhey. Z.pl. 1946.

Berends, J.H., Waarom niet roomsch, wel katholiek ? Vlug-schrift nr. 6. Uitgave Vereeniging Petrus Buys. Lezing, Nijmegen 1911.

Berghuis, I.J., De St. Antonius parochie te Haarlem. Een onderzoek naar de mate van verzuimdheid van het katholieke bevolkingsdeel. 1983. (Niet gepubliceerde scriptie).

Blom, J.C.H., Verzuiling in Nederland, in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925. Amsterdam 1981.

Bondsleven. Orgaan van den Bond van vereenigingen van jonge oud-katholieken in Nederland. Bijblad van De Oud-Katholiek. 1926-

Boomgaard, P., Stakingen, vakbondslidmaatschap en conjunctuur gedurende het interbellum in Nederland. In: Lof der historie. Red. J. van Herwaarden. Rotterdam. 1973, p. 337-373.

Bornewasser, J.A., De katholieke partijvorming tot de eerste wereldoorlog. In: Emancipatie in Nederland. Samenstelling J.C. Boogman en C.A.Tamse. Den Haag, 1978, p. 184-200.

Dagblad voor IJmuiden e.o. Verscheen o.a. in Egmond.

Emmerik, Jeroen van, De R.K. Volksbond in Haarlem, 1889-1925. Of: de plaats van patronage in de katholieke arbeidersbeweging. (In relatie tot het ontstaan van verzuiling.) 1984. Niet gepubliceerde scriptie.

Geloof en leven. Maandblad van de Bond van vereenigingen van jonge oud-katholieken in Nederland. 1917-1920.

Handboekje voor oud-katholieken. Bew. A.M.C. de Wilde, Z.pl., 1938.

Hendriks, J., De emancipatie van de gereformeerden, In: Emancipatie in Nederland. Samenstelling J.C. Boogman en C.A. Tamse. Den Haag, 1978, p. 66-101.

Heykamp, J., C.J. Rinkel, C. Diependaal, Een woord van drie Nederlandse bisschoppen aan hunne landgenooten, naar aanleiding van een adres aan den koning. Utrecht, 1877.

Heyligers, A.R., De oud-katholieke kerk. IJmuiden, 1938²

Hoe lang nog: roomsch-katholiek, roomsch-politiek ? Vlug-schrift nr. 1. Uitgave Vereeniging Petrus Buys. Hilversum, 1910.

IJmuider Courant. Dagblad voor Velsen, IJmuiden, Santpoort e.o.

Katholiek Reveil. Redactie F.J. Parmentier. 1936-1938.

Kleef, A.J. van, Vijf jaren Oud-Katholiek Verbond van Vakverenigingen. Z.pl., 1941

Kleef, B.A. van, Geschiedenis van de Oud-Katholieke kerk van Nederland. Assen, 1953².

Kossmann, E.H., De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België. Amsterdam/Brussel, 1976.

Kracht in zwakheid van een kleine wereldkerk. De Oud-Katholieke Unie van Utrecht. Samenstelling C. van Kasteel e.a. Amersfoort, 1982.

Küry, Urs, Die altkatholische Kirche, Ihre Geschichte, ihre Lehre, ihr Anliegen. Hrsg. Christian Oeyen. Stuttgart, 1978^a

Lagerwey, E., De oud-katholieke kerk van Nederland. Haar leer en leven. Amsterdam, 1951.

De liberale partij in Nederland, in haar wezen en beginselen, in haar strekking en doel, als antwoord op de vraag: mag een katholiek bij die partij zich aansluiten? 's-Hertogenbosch, 1872.

Maan, P.J., J. Visser, 1931-1981. Vijftig jaren full communion tussen de anglikaanse en oud-katholieke kerken. Amersfoort, 1982.

Mededeelingen van de vereeniging Petrus Buys. Verschenen 1910-1913, als bijblad van De Oud-Katholiek.

Naamlijst der pastoors van de oud-katholieke kerk in Nederland. Bew. H.J.W. Verhey. Amersfoort, 1979².

Om het beginsel. Overdruk van artikelen uit het Orgaan van het OKVV. Velsen 1938.

Orgaan van het Oud-Katholiek Verbond van Vakverenigingen. 1935-1938. Vanaf juni 1938: Taak en plicht. Vanaf 1941 opgenomen in De Oud-Katholiek.

Oud, P.J., Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940. Bew. J. Bosmans. Assen 1979.

De Oud-Katholiek.

Oud-Katholiek Jaarboekje voor 1912. Uitg. OKOF. Z.pl.

Oud-Katholiek propagandablads van de vereeniging Petrus Buys. 1914.

De oud-katholieke kerk van Nederland. Leer en Leven. P.J. Maan e.a. Hilversum, 1979.

a. Het primaatschap van den bisschop van Rome.

b. De verhouding van onze kerk tot Rome. Z.pl., z.j. (na 1870)

Rapport betreffende de naamsverandering van 'het kerkgenootschap van de oud-biscopelijke klerezij der rooms-katholieken' (oud-katholieke kerk van Nederland). Uitgebracht door de commissie uit de OK synodale raad, 1931.

Schabbing, C.E., Het oud-katholiek verbond van vakverenigingen (OKVV), 1935-1942. Oprichting, achtergrond en functioneren. Haarlem, 1983. Niet gepubliceerde scriptie.

Smit, F., 1723-1923. De goede slechte start van 1763. In: J. Visser, Onafhankelijk van Rome, toch katholiek, p. 23-82

Staat van de oud-katholieke kerk in Nederland bij den aanvang van 1907. Rotterdam, 1907.

Studie van de commissie tot onderzoek naar den voor- of achteruitgang van de gemeenten der oud-katholieke kerk in Nederland. Utrecht, 1934.

Stuurman, Siep, Verzuiling en klassenstrijd in Nederland. In: Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980. Red. Jacques Giele e.a. Nijmegen, 1981, p. 48-93.

Stuurman, Siep, Verzuiling kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne start in Nederland. Nijmegen, 1984.

Tans, J.A.G., en M. Kok, Rome-Utrecht. Over de historische oorzaken van de breuk tussen de rooms-katholieke en oud-katholieke kerken en de huidige beoordeling van die oorzaken. Hilversum/Antwerpen, 1966.

Thurlings, J.M.G., De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme. Nijmegen, 1978².

Verhey, H.J.W., 300 jaar aalmoezenierszorg. Geschiedenis van de rooms-katholieke aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de oude rooms-katholieke aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974). Rotterdam, 1974.

Visser, J., Episcopus oecumenicus. In: Kracht in zwakheid van een kleine wereldkerk. p. 89-100.

-, Het ideaal van de 'ecclesia primitiva' in het jansenisme en het oud-katholicisme. Amersfoort, 1980.

-, De kandelaar van het licht. Over het probleem van de kerkstructuren. Amersfoort, 1976.

-, F. Smit, P.J. Maan, Onafhankelijk van Rome, toch katholiek. 250 jaar oud-katholieke geschiedenis. Hilversum, 1973.

Vlijmen, H.J.T. van, Waarom bondgenooten in den strijd tegen het ultramontanisme (Jezuetisme)? Rotterdam, 1924.

Voort, J.P. van de, Opkomst en ontwikkeling van de vakbeweging in het Nederlandse zeevisserijbedrijf 1890-1940. In: Handleiding tot de expositie 'Een sociale zaak'. Vlaardingen, 1976.

Wie zijn de oud-katholieken ? Vlugschrift nr. 4. Uitgave vereniging Petrus Buys. Hilversum, 1912.

De Willibrordus Klok. Orgaan en oud-katholiek propagandablاد van de vereeniging Petrus Buys. 1915-1920.

NOTEN

1.

1. Geciteerd in Blom p. 25.
2. Kossmann p. 220.
3. Geciteerd in Bornewasser p. 187
4. Oud p. 57-8, 94-5; Kossman p. 221; Thurlings p. 95 e.v.
5. Geciteerd in Bornewasser p. 193. Zie ook De liberale partij p. 34 e.v. Thurlings p. 97-98
6. Küry p. 49-56, 98-100; Maan/De OKK p. 39-46; De liberale partij p. 195-96
7. Mededeling G.A. Smit, J. Visser e.a.
8. Blom p. 23-27
9. Zie voor deze 'begrippenstrijd' ook: Blom p. 11-19, 20-24
10. Blom p. 40-43

2.

1. Küry p. 17-21
2. Küry p. 24-25. Zie ook Visser/het ideaal, passim en Visser/De kandelaar, passim.
3. Ook van grote invloed op de 18e en 19e eeuwse 'verzetbewegingen' waren het fabronianisme in Duitsland en het Josefinisme in Oostenrijk: Küry p. 27-49
4. Visser/Onafhankelijk p. 12-21; Maan/De OKK p. 23-29
5. Küry p. 40-41; Visser/Onafhankelijk p. 19
6. Mededeling J. Visser
7. Maan/De OKK p. 34 e.v.
8. Visser/Episcopus oecumenicus p. 97
9. B.A. van Kleef p. 175 e.v.

3.

1. Kossmann p. 219-222; Oud p. 95-97, 107-110
2. Verhey/Orka p. 157, 161
3. Ibid. p. 162-63. Zie ook p. 145-53, over het oud-katholiek koloniehuis 'De Stompert' en onderwijs: p. 149
4. De OK 21 (1905) nr. 4, p. 41-42
5. De OK 36 (1920) nr. 16, p. 125-26
6. Geloof en leven 4 (1920) nr. 8, p. 61-62
7. De OK 26 (1910) nrs. 6-7, p. 63, 75-77
8. De OK 46 (1930) nrs. 8-9, p. 51-52, 59-60
9. A.J. van Kleef p. 27; De OK 19 (1903) nrs. 3-4, p. 35-36 en 42-45
Zie voor de visie van protestanten en rooms-katholieken op dit gebied: Kossmann p. 224; Oud p. 116
10. De OK 25 (1909) nr. 4, p. 45. Van de Rotterdamse werkliedenvereniging valt niet veel meer te noteren dan de organisatie van een sinterklaasfeest, een bonte avond, of een ledenvergadering. Zie ook Kossmann p. 371; A.J. van Kleef p. 27
11. De OK 1 (1885) nr. 1, p. 2; *ibid.* nr. 2, p. 10-12; De Wilibrordus Klok 3 (1916), nr. 9, p. 34-35
12. De OK 45 (1929) nrs. 25-27, p. 190, 195, 201; Thurlings p. 92, 127-28
13. De OK 36 (1920) nr. 25, p. 205; *ibid.* 1 (=37) (1921) nr. 1, *ibid.* 46 (1930) nr. 40, p. 293-308

14. Mededeling G.A. Smit, E.J. Kerkhoff, E. van Pel. Zie ook De OK 51 (1935) nr. 22, p. 168 en het jaarverslag van De OK over 1927
15. De OK 50 (1934) nr. 30, p. 222-23
16. Mededeling van E.J. Kerkhoff
17. De liberale partij, passim; Thurlings p. 29-30, 37-39, 95 en verder; Oud p. 94-95; Kossmann p. 221
18. Geciteerd in respectievelijk Blom p. 25 en Bornewasser p. 193. Zie ook Blom p. 31
19. Oud p. 142-44; Thurlings p. 99
20. Smit/De OKK p. 39-42
21. Mededeling E.J. Kerkhoff; De OK 1(=36) (1921) nr. 2, p. 13
22. Thurlings p. 98; Kossmann p. 220
23. Maan/De OKK p. 43, 65
24. Mededeling E.J. Kerkhoff; De OK 56 (1940) nr. 26, p. 70
25. Joh. 18:36. Een uitgebreid overzicht van dergelijke verwijzingen is te vinden in: Heykamp, passim; Primaatschap, passim. Zie RANH, archief bisdom Haarlem OKK, nr. 302.

4.

1. De OK 35 (1919) nr. 20, p. 154-5
2. De OK 36 (1920) nr. 17; Van Vlijmen
3. De OK 44 (1928) nr. 46, p. 333, 46 (1930) nr. 13, p. 90
4. Ibid. 29 (1913) nr. 24, p. 221
5. Ibid. 4(=40) (1924) nr. 6, p. 42-43, 46 (1930) nr. 5, p. 31, 50 (1934) p. 148 e.v.
6. Ibid. 46 (1930) nr. 3, p. 15 e.v.
7. Redevoering van Van Kleef op algemene vergadering OKOF, De OK 48 (1932) nr. 26, p. 185-88
8. Bondsleven 9 (1934) nr. 11 (bijblad bij De OK 50 (1934) nr. 45.) Zie ook Bondsleven nr. 12, 8-12-1934
9. Mededeling E. van Pel. Dagblad voor IJmuiden e.o., zie o.a. 13-2-1931; 23-2-1931; 12-3-1931; 25-6-1931. Bij de verkiezingen behaalde de kiesvereniging 4,4% van de stemmen, goed voor één zetel in de gemeenteraad. Zie verder o.a. 5-6-1935; 21-6-1935; 27-6-1935. IJmuider Courant 27-6-1935. In 1935 was 4,7% van de stemmen weer goed voor één zetel. Ook in 1939 veroverden de oud-katholieken weer een zetel in de gemeenteraad
10. Mededeling Th. Moleman, E.J. Kerkhoff
11. De OK 50 (1934) nr. 17, p. 121-22. Zie ook De OK 46 (1929) nr. 46, p. 320-21 en 50 (1934) nr. 14, p. 102
12. Lagerwey, p. 90-91, 95-96, 101, 103
13. Blom, p. 28-32
14. A.J. van Kleef, p. 27; De OK 5 (=41) (1925) nr. 38, p. 297
15. Maan/De OKK p. 55
16. De OK 46 (1930) nr. 3, p. 15
17. Lagerwey, p. 96, 101; zie ook A.J. van Kleef, p. 27
18. Mededeling Th. Moleman, E.J. Kerkhoff; A.J. van Kleef p. 77; De OK 34 (1918) nr. 19, p. 150-51, 48 (1932) nr. 26, p. 185-88
19. De OK 47 (1931) nr. 23, p. 180, 48 (1932) nr. 25, p. 178-79
20. Vervallen
21. De OK 47 (1931) nr. 10, p. 71
22. Ibid. 19 (1903) nrs. 3-4, p. 35-36, 42-45
23. Ibid. 31 (1915) nr. 11, p. 93. Zie ook Geloof en leven 1 (1917) nr. 3, p. 20-22

24. Geloof en leven 1 (1917) nr. 1, p. 1-2, 2 (1918) nr. 4, p. 39
25. De OK 34 (1918) nr. 1, p. 8, nr. 4, p. 34-35, 36 (1920) nrs. 11 en 13
26. Bondsleven 12 (1937), nr. 8, p. 47, 2 (1927) nr. 2
27. De OK 5 (=41) (1925) p. 50, 6 (=42) (1926) nr. 15, p. 105 e.v., 46 (1930) nr. 43, p. 325
28. De OK 27 (1911) nr. 18, p. 172-74
29. Geloof en leven 2 (1918) nr. 10, p. 102-3
30. De OK 47 (1931) nrs. 16 en 22, p. 115 en 231
31. RANH, archief OK bisdom Haarlem, inv. nr. 23, F. Kenninck-Van Vlijmen (?), 3-10-1933
32. De OK 49 (1933) nrs. 18, 24-26, p. 168, 174-76, 182-84
33. 'Studie' p. 3
34. Ibid. p. 4, 6-7. De OK 49 (1933) nr. 24, p. 168 e.v.

5.

1. 'Studie' p. 16-17
2. Ibid. 12
3. Ibid.
4. Ibid. p. 19 zie ook De OK 53 (1937) nr. 9, p. 68
5. 'Studie' p. 14
6. Ibid.
7. Ibid. p. 16
8. Ibid. p. 18-19
9. De OK 43 (1927) nr. 45, p. 314; zie ook 46 (1930) nr. 26
10. De OK 46 (1930) nrs. 8-9, p. 51-52, 59-60
11. Aldus Van Riel, in een serie artikelen getiteld 'S.O.S. kerk', De OK 50 (1934) afl. VII
12. De OK 49 (1933) nr. 39, p. 260-61
13. Amersfoort, archief synode, notulen synodale raad 1927-28; De OK 43 (1927) nrs. 49 en 51, 44 (1928) nr. 2, p. 14, 49 (1933) nr. 22, 'Voor onze vrouwen', bijblad bij De OK 50 (1934) nr. 30, p. 222-23, 51 (1935) nrs. 33-34 en 40, p. 228 en 264; Bondsleven 3 (1928) nr. 10, p. 39
14. De OK 45 (1929) nrs. 25 en 27, p. 190, 195 en 201
15. Zie o.a. De OK 49 (1933) nrs. 8 en 11, p. 53 en 73, 50 (1934) nrs. 14 en 17, p. 102, 121-22
16. De OK 47 (1931) nrs. 23 en 26, p. 183 e.v., 50 (1934) nr. 24, p. 170, 51 (1935) nr. 4, p. 22, 55 (1939) nr. 21, p. 162
17. De OK 48 (1932) nr. 26, p. 185-88; A.J. van Kleef, p. 27

6.

1. Schabbing, passim.
2. A.J. van Kleef, p. 28-29
3. Ibid. p. 30
4. Amersfoort, archief synode, notulen synodale raad 11-4-1935; archief OKVV, F. Kenninck - B.A. van Kleef, 14-9-1935; archief aartsbisdom Utrecht / Kenninck, B.A. van Kleef - F. Kenninck, 26-3-1935
5. Verhey/ORKA passim; Maan/De OKK p. 49
6. A.J. van Kleef, p. 31-32; Orgaan 1 (1935) nr. 1, p. 2
7. Orgaan 1 (1935) nr. 1, p. 4-5; A.J. van Kleef p. 33
8. In de publiciteit is dit aspect steeds op de achtergrond geplaatst of zelfs ontkend. Verschijning en bespreking van

8. In de publiciteit is dit aspect steeds op de achtergrond geplaatst of zelfs ontkend. Verschijning en bespreking van de 'Studie' geschieden (onder protest van oud-katholieken, zie De OK 50 (1934) nr. 33-34, p. 214, 239-40) vertrouwelijk. Van Kleef noemde drijfveren achter de oprichting van het OKVV zoals angst voor ledenverlies, of zelfbehoud of redding van de kerk klein en egoïstisch. Een vreemde tegenstelling met de conclusie van de onderzoekscommissie, in de 'Studie' en enkele bijdragen aan het eerste nummer van het vakbondsorgaan, 1935
9. 'Studie' p. 12-3, mijn onderstreping
10. De OK 51 (1935) nr. 40, p. 265
11. Ibid. 34 (1918) nr. 19, p. 150-1
12. 'Studie' p. 14, 19
13. IJmuider Courant 22-4-1939; binnen de oud-katholieke gemeenschap heeft mogelijk de gedachte aan deelname aan de Provinciale Statenverkiezingen bestaan, onder eigen vaandel. Zie ook IJmuider Courant 20-6 en 21-6-1939
14. Amersfoort, archief aartsbisdom Utrecht/geheim, A. Rinkel - B.J. Harmans, 4-4-1939
15. Om het beginsel p. 8-10; mededeling Moleman; De OK 51 (1935) nr. 7, p. 45-46
16. Boomgaard p. 361-72; Amersfoort, archief aartsbisdom Utrecht/Kenninck, B.A. van Kleef - F. Kenninck, 26-3-1935
17. Amersfoort, archief OKVV, statuten OKVV, art. 2; archief aartsbisdom Utrecht/Kenninck, B.A. van Kleef - F. Kenninck 26-3-1935; 'Studie' p. 18-19
18. Amersfoort, archief aartsbisdom Utrecht/Kenninck, B.A. van Kleef - F. Kenninck, 25-1-1937; Om het beginsel p. 12-15
19. RANH, archief OK bisdom Haarlem, nr. 23-24, A. Rinkel - Bestuur van het Centrale Financiële Comité, 25-4-1940. Het financiële beheer liet ook op andere gebieden te wensen over, mededeling C. van der Steen
20. De OK 51 (1935) nrs. 4 en 30, p. 22, 211; Om het beginsel, p. 16-18; Orgaan 1 (1935) nr. 1, p. 1
21. Mededeling Th. Moleman
22. Lagerwey, p. 102
23. RANH, archief OK bisdom Haarlem, inv. nr. 269; Amersfoort, archief aartsbisdom Utrecht/Kenninck, aartsbisdom Utrecht (nog niet openbaar)
24. De OK 49 (1933) nr. 16, p. 109
25. RANH, archief OK bisdom Haarlem, inv. nr. 110, M.A. Zwart - episcopaat, 22-3-1935
26. A.J. van Kleef, p. 77 e.v.
27. De OK 54 (1938) nr. 39, p. 287-88
28. Ibid. 53 (1937) nr. 38, p. 273
29. Ibid. 47 (1931) nr. 21, p. 170; 51 (1935) nr. 13, p. 101; 53 (1937) nr. 22, p. 161-176 (OKOF-nummer); artikelen-series van Van Riel; Amersfoort, archief synode, notulen synodale raad 16-4-1936
30. De OK 37 (1931) nr. 21, p. 47
31. Maan/De OKK p. 58-59
32. De OK 52 (1936) nr. 28
33. A.J. van Kleef, p. 122-24
34. Katholiek Reveil 2 (1937) nr. 5, p. 2-3

7.

1. De OK 50 (1934) passim (zie vooral het slotartikel, afl. XV)
2. Blom p. 16-17, 27, 41, 19 (De beschikbare bronnen beperken het onderzoek vooral tot de formele kanten van het verschijnsel)
3. 'Studie' p. 18-19
4. 'Studie' p. 17-19
5. Zie o.a. Visser/Onafhankelijk (bijdrage van F. Smit p. 65 e.v.); Visser/De kandelaar, passim; Visser/Het ideaal, passim; Tans, passim; Kury p. 17-48
6. Mededeling G.A. Smit. Van Egmond aan Zee vermeldt pastoor Van Kleef, dat de oud-katholieke pastoor voor invloedrijker wordt aangezien dan de burgemeester. Als wethouder zou hij (Van Kleef) hetzelfde doen als hij als pastoor al deed: maatschappelijk hulpbetoon, werkverschaffing en steunverlening, RANH, archief OK bisdom Haarlem, inv. nr. 269, B.A. van Kleef - Van Vlijmen (?), 16-9-1935
7. De OK 1 (=37) (1921) nr. 15
8. De OK 54 (1938) nrs. 7 en 23, p. 41-42. 170-71
9. Ibid. 54 (1938) nr. 45; 55 (1939) nrs. 21 en 24, p. 163 en 196-97. Pastoor Lagerwey was een van de leden van de commissie

8.

1. L.J. Rogier, geciteerd in Thurlings p. 2
2. Zie o.a. Rapport betreffende de naamsverandering, Amersfoort, archief synode, synodale raad
3. De OK 29 (1913) nr. 11, p. 109
4. Mededeelingen 1 (1910) nr. 3, p. 10-11, 2 (1911) nr. 5, p. 21-22
5. OK propagandablad 1 (1914) nr. 3; Willibrordus Klok 3 (1916) nr. 9, 4 (1917) nr. 16, 5 (1918) nr. 17; De OK 1 (1885) nr. 1, p. 2, 5 (1889) nrs. 1-2, p. 4-6, 9-12, 10 (1894) nrs. 3-5, 19 (1903) nrs. 3-4, p. 35-36, 42-45
6. De OK 6 (=42) (1926) nrs. 33-34, p. 239-40
7. De OK 35 (1919) nr. 20, p. 202, 6 (=42) (1926) nr. 42, p. 290 e.v.
8. De OK 46 (1930) nr. 17, p. 123. Opgericht 1910 te Amersfoort, door de studenten van het seminarie
9. Mededeling E.J. Kerkhoff; De OK 53 (1937) nr. 22 (OKOF-nummer), 56 (1940) nr. 26, p. 70
10. Lagerwey p. 102; RANH, archief OK bisdom Haarlem, inv.nr. 269, Lagerwey - bisschoppen van Haarlem en Deventer, 16-1-1936; Lagerwey - Van Vlijmen, 30-1-1936
11. Dagblad voor IJmuiden 13 en 23-2-1931, Ibid. 21-6-1935; IJmuider Courant 22-5-1939
12. A.J. van Kleef, p. 86
13. zie p. 30
14. De OK 49 (1933) nr. 39, p. 260-1; GAV, archief OK parochie H. Engelmundus, inv. nr. 56
15. In 1918 nam de redactie van 'De OK' nog een redevoering over van de vooraanstaande Zwitserse OK bisschop en theoloog E. Herzog, over het rooms-katholieke kerkrecht, waarin hij het corporatieve karakter van de RKK veroordeelde. De

Tob204-V
K40674-N

- De OK 34 (1918) nrs. 21, 23-24. De OK 29 (1913) nr. 11, p. 109
16. De OK 43 (1927) nr. 28, p. 212, 45 (1929) nr. 24, p. 178 e.v.
  17. A.J. van Kleef, p. 80-3; De OK 49 (1933), bijlage bij nr. 18, nr. 24, p. 169; Amersfoort, archief synode, notulen synodale raad 11-4-1935, notulen bisschoppelijke raad 20-10-1937, A.J. van Kleef - bisschoppelijke raad, 28-7-1937
  18. Orgaan 1 (1935) nr. 1, p. 6. Volgens mw. C. van der Steen werd het gehele ledenbestand van de Utrechtse werkliedenvereniging overgeschreven naar het OKVV. Dat er in Egmond aan Zee enkele honderden leden waren, schrijft E. van Pel toe aan de speciale manier van 'werven' van B.A. van Kleef: mensen werden tot lid gebombardeerd zonder dat ze er iets van wisten. Ook maakten vrouwen hun man soms vakbondslid terwijl hij op zee was. Toen het financieel slecht ging aarzelden veel leden niet en zegden de vakbond op
  19. A.J. van Kleef, p. 132
  20. Amersfoort, archief aartsbisdom Utrecht/Kenninck, B.A. van Kleef - Kenninck, 24-10-1936; Maan/De OKK p. 58; RANH, archief OK bisdom Haarlem inv.nr. 23-24, A. Rinkel - Centrale Financiële Comité, 25-4-1940; mededeling E.J. Kerkhoff
  21. Mededeling Th. Moleman; de OK 51 (1935) nr. 7, p. 45-6
  22. A.J. van Kleef, p. 35
  23. Amersfoort, archief synode, notulen synodale raad, 15-4-1928
  24. Amersfoort, archief OKVV, F. Kenninck - B.A. van Kleef, 14-9-1935, ibid. 27-1-1937
  25. Thurlings, p. 127
  26. Mededeling Th. Moleman; E. van Pel
  27. Dit lijkt bevestigd te worden door de veronderstelling, geuit in de IJmuider Courant van 27-6-1935, dat de 2300 NSB-stemmen van de Provinciale Statenverkiezingen van 1935, voor een groot deel bij de Neutrale Kiesvereniging, de OK Kiesvereniging en - in mindere mate - bij de CDU terecht zijn gekomen. Helaas geeft de schrijver geen verklaring voor deze veronderstelling, zodat ik deze met enige reserve weergeef
  28. Blom, p. 26-7. Zie ook Kruijt/Goddijn in Drift en Koers, p. 241-3

BOERBINDER
DELLERS
WALKENBURG

